

Consumentisme

Te midden van alle grote en kleine veranderingen in de moderne samenleving blijft een ding overeind, lijkt het: de consument, de burger, de uiteindelijke kiezer dienen het voor het zeggen te hebben. De klant is koning, de burger baas en de kiezer keizer. Als je aan hun autoriteit twijfelt, kun je maar beter naar huis gaan. De stem des volks is heilig. Daar is men het allemaal wel over eens.

Nu gaat het erom, hoe je het gevoel van het volk tot zijn recht laat komen. De een zweert bij verkiezingsmethoden, de ander bij inspraakmodellen, en nog weer anderen, héél anderen, laten de wensen van de mensen formuleren door leiders, onder de zinspreuk: „Ons hoeft je niets te vertellen; wij weten precies hoe de mensen erover denken”.

Zo ook op de markten voor goederen en diensten. De methoden om de wensen en behoeften van de consument te peilen, lopen uiteen van het eenvoudig volgen van het gerinkel van de kas, via de analyse van verkoopprijzen, tot het min of meer geavanceerde marktonderzoek door middel van consumenten-enquêtes.

De laatste tijd doen zich ontwikkelingen voor die het vrije marktmechanisme belangrijk verkleinen. Allereerst wordt het aandeel van de vrije markt kleiner, omdat de collectieve voorzieningen steeds omvangrijker worden. Vervolgens wijzigt de markt vorm doordat de consument bezig is een gearticuleerd geluid voort te brengen. Zijn denken, zijn houding en zijn handelen worden georganiseerd, en verliezen hun atomistisch karakter.

Hierdoor ontstaat een soort consumentisme waarover men sprak op de jaarlijkse Marktonderzoekdag van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers. Twee onderzoeksbureaus (het Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek te Schiedam en Inter/view te Amsterdam) hadden voor deze dag een enquête onder ruim 700 Nederlanders ingesteld. Het onderzoek werd gesteund door 35 bedrijven. Voorwaar een geslaagde samenwerkingsopzet.

Het onderzoek onderscheidt twee soorten consumentisme: het marktgedetermineerde, dat ontstaat in het koopmilieu door ervaringen met aankopen, uit ergernis over de kwaliteit, de service, de prijzen en dergelijke. Daarnaast is er het sociaal gedetermineerde consumentisme, waarin de ontevredenheid in het leefmilieu met de samenleving, een plaats krijgt. Men vond samenhang tussen beide soorten consumentisme. Zij hebben beide uitwerking op het gedrag van de consument. Slechte ervaringen, een onoverzichtelijke markt enerzijds, en de behoefte aan rationeel kopen anderzijds leiden tot onzekerheid bij de consument, die uitloopt op ontevredenheid. Diffuse, chaotische marktperceptie zou leiden tot marktgedetermineerde dissatisfactie. (Men bedenke dat er „wetenschappers” aan het werk waren!).

Uit de beoordeling van een reeks van aankopen van artikelen blijkt dat vooral kleding en schoeisel ergernis geven. De marktontevredenheid komt vooral voor bij radicale linkse groeperingen, bij jongeren, en bij degenen met een

hogere opleiding. Voor het sociale consumentisme geldt ongeveer hetzelfde.

Een opvallende uitkomst was dat het publiek in het algemeen vindt dat de macht van het bedrijfsleven beperkt moet worden; deze gedachte leeft ook bij de VVD-ers! Het bedrijfsleven is de zondebok. De kritiek spitst zich toe op de reclame; het meest irriterende vindt men de TV-reclame.

Tot nadenken stemt de paradox die zich op dit gebied voordoet. Ik bedoel het feit, dat, nu men de huisvrouw meer dingen uit handen neemt dan vroeger de ontevredenheid toch schijnt toe te nemen. Vergelijk de huisvrouwen van een kwart eeuw geleden: de koffie werd met de hand gemalen, de kolen werden in de kou geschept, de wasdag bedierf eenmaal in de week de huiselijke sfeer.

De bewustwording uit zich voorshands vooral op een negatieve wijze. De daden die uit de ontevreden houding voortvloeien zijn beperkt. Slechts een enkeling neemt de moeite een klacht in te dienen. De deelname aan groepsgevoel optreden is gering. (Voor zover ik hebben kunnen nagaan zijn de onderzoekers de coöperatieve beweging vergeten). De eerste aanzetten tot een nieuw meer positief ingesteld optreden van de consument zijn er evenwel al. Een actie als die tegen de Outspan-sinaasappelen of nog positiever: de wereld-winkels mag men zien als een poging om zich de zegeningen van het moderne leven te ontszeggen ten behoeve van een ideëel doel.

Het onderzoek overziende vraag ik mij af of het mogelijk zou zijn, dat de consument de kritische houding ten opzichte van zijn eigen gedrag verder ontwikkelt. Er zijn gelukkig zaken die algemeen aandacht krijgen: energiebesparing en recycling van glas en papier zijn hiervan voorbeelden. Ook is er veel gedaan aan de beïnvloeding in deze richting, denk bijv. aan: „Eet een appel”. Men zou wensen dat ook de consumenten-belangen-organisaties hun goodwill in deze zin gaan gebruiken.

De consequenties van een dergelijk meerverantwoord consumentengedrag zijn zowel voor de bedrijven als voor de maatschappij van groot belang. Bepaalde bedrijfstakken zullen het moeilijk krijgen als hun produkten minder gevraagd worden. Als de consumenten zullen weigeren vlees te eten, komen de producenten van slachtvee in het nauw en zullen compensatie vragen.

De vraag is, waaraan het nieuwe consumentengedrag de normen zal ontlenuen. Zou het niet zo moeten zijn dat uiteindelijk niet de klant koning zal moeten zijn, noch de burger, de werknemer, de werkgever, of het gezin de baas. De consument achtte zich geen autoriteit; hij zij in de eerste plaats mens, die zijn verschillende functies harmoniseert, die belangen van hemzelf en van anderen afweegt, die naast de welvaart van zijn land ook die van verre landen ziet en die niet alleen denkt aan zijn huidige tevredenheid, maar ook aan die van degenen die in de toekomst zullen leven.

L. A. van der Linden

Inhoud

<i>Drs. L. A. van der Linden:</i> Consumentisme	1057
Column	
Arbeidstijdverkorting, door <i>Drs. W. Sidré</i>	1059
<i>Prof. Drs. R. Burgert:</i> De jaarrekening van ondernemingen en inflatie	1060
<i>Prof. Dr. J. P. I. van der Wilde:</i> Nog eens het midden- en kleinbedrijf in het Centraal Economisch Plan	1062
<i>Drs. J. C. E. Maas en Drs. J. Teijema:</i> Structuurveranderingen in het post- en telefoonverkeer	1065
Notitie	
Losbladig zaad, door <i>Drs. L. Hoffman</i>	1067
<i>Ir. C. L. J. van der Meer:</i> Werkgelegenheid, investeringen en rendement, met naschrift van <i>Drs. R. Iwema</i>	1068
Notitie	
Een Rotterdams examen?, door <i>Drs. J. R. Abbing</i>	1069
Energiekroniek	
De Club van Rome en de energie, door <i>Dr. A. A. de Boer</i>	1073
Au courant	
Roeien met de riemen die wij niet hebben?, door <i>A. F. van Zweeden</i>	1074
Maatschappijspiegel	
Stakingsrecht voor ambtenaren, door <i>Drs. L. Faase</i>	1076
Boekennieuws	
How to approach the China market, Doing busines with the people's republic of China, W. W. Whitson: Doing business with China: American trade opportunities in the 1970s, door <i>P. Krug</i>	1078
Mededeling	1079

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 93,60 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 57,20 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

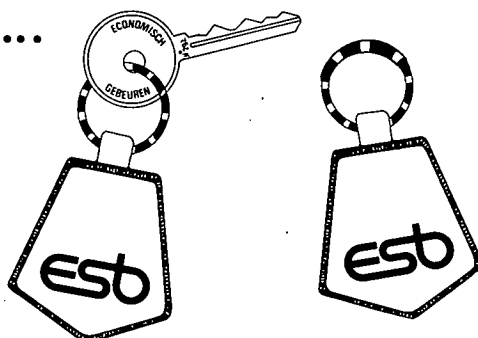
Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Sleutelhangers...

krijgt U niet cadeau als u een abonnement op **ESB** neemt. Ook al is **ESB** de sleutel tot het economisch gebeuren.

Wat U wel ontvangt is veel interessante achtergrondinformatie. Iedere week weer artikelen, columns en rubrieken door een keur van auteurs.

Voor abonnementen: tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Arbeidstijd- verkorting

Regelmatig hoor je de laatste tijd dat arbeidstijdverkorting een geschikt middel is om de huidige werkloosheid te bestrijden. Volgens *NRC Handelsblad* van 23 oktober 1973 heeft Roel van Duijn ervoor gepleit om drie ambtenaren het werk van één ambtenaar te laten verrichten. Hij beschouwt deze wijze van arbeidstijdverkorting (ATV) een eerste stap op weg naar de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk. Bovendien krijgen ambtenaren dan meer tijd voor „studie, ander werk, genot en liefde”. Ook in de recente *Interim-nota inzake de bestrijding van de werkloosheid* wordt aan de relatie tussen arbeidstijdverkorting en werkgelegenheid enige aandacht besteed. In deze nota wordt gesteld dat in arbeidsintensieve sectoren, waarin tevens de werkloosheid groot is, het effect van ATV vermoedelijk het grootst is. Overigens wordt ook in deze paragrafen van de werkloosheidsnota expliciet gesproken over een ATV bij gegeven beloningsverhoudingen. Tenslotte hoorde ik zondag 17 november Professor Bosman voor de AVRO-microfoon de mogelijkheid van meer vrije tijd aanstippen. Ongetwijfeld zullen er ook door anderen recentelijk voorstellen in deze geest zijn gedaan. Het idee is bepaald niet nieuw. De Amerikaanse vakbonden AFL/CIO hebben in de periode 1958/1963 meer-malen aangedrongen op ATV tot 30 à 35 uur per week. Wederom zonder reductie in salaris. Deze laatste voorstellen hebben geleid tot een aantal serieuze studies van Amerikaanse economen over de effectiviteit van de ATV. Ik kom daarop terug. Misschien kunnen de opstellers van de definitieve nota over de werkloosheid ook aandacht besteden aan deze Amerikaanse onderzoekingen.

Alvorens enkele punten te releveren bij de stelling dat ATV een probaat middel is om de structurele werkloosheid te bestrijden, is het nuttig erop te wijzen dat er reeds jaren sprake is van een trendmatige verkorting van de arbeidsduur. Deze verkorting blijkt uit de kortere werkweek alsmede uit de langere vakanties. Herhaaldelijk heeft het Centraal Planbureau gerapporteerd over de samenhang tussen de vraag naar vrije tijd, het pendant van de arbeidsduur, en het inkomen. Zo wordt in *De Nederlandse economie in 1973* gerekend met een

elasticiteitscoëfficiënt van de arbeidsduur t.o.v. het reële inkomen per hoofd van 0,2. Een toeneming van het reële inkomen per hoofd van 1% leidt derhalve tot een toeneming van de vrije tijd per persoon met 0,2%. De trendmatige arbeidstijdverkorting, die hieruit volgt, hangt samen met de keuze tussen vrije tijd en werken. De zojuist gegeven elasticiteitscoëfficiënt wijst erop dat het positieve inkomenseffect op de vrije tijd, uitgaande van een inkomensstijging, groter is dan het negatieve substitutie-effect op de vrije tijd: men verkiest meer vrije tijd boven additioneel inkomen.

Keren wij terug naar, laten we maar zeggen, het Roel van Duijn-voorstel. Is ATV een geschikt middel om de werkloosheid te bestrijden? Moeten voortaan drie ambtenaren, bij wijze van spreken, het werk van één hunner gaan doen met behoud van salaris? Een aantal invloeden op het aanbod van arbeid dienen, bij de beantwoording van deze vragen, scherp te worden onderscheiden. Roel van Duijn stelt dat na de invoering van de verplichte ATV er meer tijd beschikbaar zal komen voor „ander werk, studie, genot en liefde”. Of men inderdaad meer van het leven zal gaan genieten o.m. door meer lief te zijn voor elkaar kan ik niet beoordelen. Er komt echter ook meer tijd vrij voor „ander werk”. Zou dat het voorstel niet op losse schroeven kunnen zetten? Dat punt verdient hier enige aandacht. Is het niet mogelijk dat de ambtenaren in hun extra vrije tijd een tweede, betaalde nevenfunctie gaan aanvaarden? Zou het dan ook niet mogelijk zijn dat het aantal gewerkte uren in deze tweede baan groter is dan de verplichte ATV in de hoofdfunctie? Verbeterd de algehele werkloosheidssituatie dan nog wel? Immers, een verplichte ATV met behoud van salaris betekent in feite dat de beloningsvoet per uur in de hoofdfunctie stijgt. Neem aan dat vóór de introductie van de ATV de beloningsvoet per uur juist voldoende was om de „disutility” van arbeid te com-

penseren, dan zou je toch verwachten dat na de invoering van de ATV „moonlighting” zal optreden. A priori lijkt het zelfs mogelijk dat het aantal uren dat in de nevenbetrekking aangeboden wordt groter is dan het door de ATV gereduceerde aantal uren in de hoofdfunctie. In dat geval werkt ATV averechts.

Enkele Amerikaanse onderzoekers¹⁾ hebben de gevolgen van de verplichte ATV op het aanbod van arbeid onderzocht, als de mogelijkheid blijft bestaan van wat zij „moonlighting” noemen. Hun resultaten zijn nogal verrassend. Bronfenbrenner e.a. tonen aan dat een verplichte arbeidstijdverkorting in de hoofdfunctie, met behoud van salaris, in het algemeen niet zal leiden tot een zodanige toename van het aantal aangeboden uren per man in de nevenfunctie dat na de invoering van de ATV dat totaal aantal gewerkte uren per man per saldo toeneemt. Anders gesteld, onder bepaalde voorwaarden geldt dat na invoering van de ATV het aantal uren vrije tijd per man niet daalt, ook als rekening gehouden wordt met de invloed van het aantal gewerkte uren in de nevenfunctie. Een dergelijk, nogal verrassend resultaat, krijg je in een pure deductieve analyse nooit zonder enige veronderstellingen te maken. De analyse van Bronfenbrenner is te technisch van aard om in een column te bespreken. Het lijkt mij dat Bronfenbrenner erin is geslaagd zijn conclusies af te leiden zonder gebruik te moeten maken van zeer vergaande, voor mijn part, heroïsche veronderstellingen. Dat blijft echter een kwestie van smaak.

Zeker is wel dat het doel van de ATV te weten vermindering van de werkloosheid — niet behoeft te worden gefrustreerd. Er bestaan aanwijzingen dat het Roel van Duijn-voorstel niet stuk loopt op het bovengenoemde bezwaar. Uiteraard rijzen er nog een flink aantal andere problemen. Ten eerste geeft de puur theoretische analyse van Bronfenbrenner c.s. geen uitsluitel over de vraag hoeveel uren er na de invoering van de ATV per saldo per man minder worden gewerkt. Maar waarschijnlijk belangrijker is het feit dat ATV met behoud van salaris een kostenverhoging per eenheid dienst betekent, tenzij de arbeidsproductiviteit door de extra vrij gekomen tijd voor studie, genot en liefde noemenswaardig zou stijgen. Policymakers zullen moeten afwegen of deze kostenstijging opweegt tegen een betere spreiding van de werkloosheid. Een voorzichtige experiment met de ATV, bij bepaalde beroepsgroepen zoals laaggeschoold kantoorpersoneel, zou nuttige informatie kunnen verschaffen.

W. Sidré

1) M. Bronfenbrenner en J. Mossin, The shorter work week and the labor supply, *The Southern Economic Journal*, 1967, vol. XXXIII, no. 3, blz. 322-331.

De jaarrekening van ondernemingen en inflatie

PROF. DRS. R. BURGERT

In ons land en ook elders wordt ondanks de huidige omvang van de inflatie bij het opstellen van de jaarrekening van de onderneming veelal geen rekening gehouden met inflatiecorrecties. Prof. Drs. R. Burgert, hoogleraar bedrijfseconomie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, bespreekt in dit artikel voor een aantal toonaangevende landen, zoals de Verenigde Staten, Engeland, Duitsland en Nederland, de situatie op dit gebied. Onder meer blijkt er, dat de meeste ondernemingen geen gecorrigeerde jaarrekeningen publiceren; in Duitsland bijv. is het zelfs niet toegestaan de materiële activa tegen vervangingswaarde te waarderen. De auteur komt tot de conclusie, dat er naar nieuwe methoden moet worden uitgezien, ten einde in deze periode van voortdurende inflatie het eigen vermogen van de onderneming veilig te stellen.

Bij de huidige omvang van de inflatie wordt op allerlei gebieden geredelijk met inflatiecorrecties rekening gehouden. Een merkwaardige uitzondering daarop vormt de jaarrekening van ondernemingen in ons land en ook elders: daar blijven dergelijke correcties grotendeels achterwege. De situatie in enkele toonaangevende landen is als volgt samen te vatten.

Verenigde Staten

Hoewel de „Accounting Principles Board” reeds lang adviseert om naast de traditionele jaarrekening „Statements restated for general pricelevel changes” te publiceren, vindt dat geen enkele weerklank: van de 600 „survey companies”, wier jaarrekeningen elk jaar door het American Institute of Certified Public Accountants worden onderzocht om de trend en de ontwikkeling in de publicatiepraktijken aan de dag te doen treden, bleek geen enkele dergelijke „supplementary statements” aan de jaarrekening 1971 te hebben toegevoegd 1). Zoals bekend zal zijn, is het in de Verenigde Staten niet in overeenstemming met „generally accepted accounting principles” om materiële activa tegen vervangingswaarde te waarderen; „financial statements restated for general pricelevel changes” vormen daar de enige mogelijkheid om de gevolgen van inflatie in de jaarrekening tot uitdrukking te brengen.

Weliswaar is voor de voorraadwaardering het lifostelsel

toegestaan, dat onder ideale omstandigheden voor de winst-en verliesrekening wat de voorraadwinsten betreft tot dezelfde conclusies leidt als het vervangingswaardestelsel, maar ook dat stelsel vindt slechts bij een minderheid van de 600 „survey companies” toepassing: in 1971 in slechts 9 gevallen voor alle voorraden en in 135 gevallen voor bepaalde onderdelen van de voorraden 2)

Hoe ernstig het inflatieprobleem in de VS voor ondernemingen is, moge blijken uit tabel 1, vervaardigd door het Machinery and Allied Products Institute 3).

Tabel 1. Winst na belasting van niet-financiële ondernemingen (x 10⁹ dollars)

Jaar	Gerapporteerde winst	Te laag becijferde kosten	Gecorrigeerde winst	Winst uitgedrukt in prijsniveau 1965	
				gecorrigeerde winst	ingehouden winst
1965.....	38,2	2,1	36,1	36,1	19,2
1966.....	41,2	3,2	38,0	37,3	19,4
1967.....	37,8	3,8	34,0	32,1	14,2
1968.....	38,3	6,9	31,4	28,8	9,6
1969.....	34,3	9,7	24,6	21,6	3,4
1970.....	28,2	11,4	16,8	14,0	2,7
1971.....	34,4	12,5	21,9	17,5	1,3
1972.....	39,2	14,3	24,9	19,5	2,9
1973.....	50,3	25,1	25,2	18,7	2,1

Het meest dramatische aspect van de cijfers uitgedrukt in dollars van de koopkracht van 1965 is wel dat de ingehouden winst — de belangrijkste bron voor het verkrijgen van additionele financieringsmiddelen — in 1973 in vergelijking met 1965 bijna gedecimeerd is.

Engeland

Evenals in Amerika overheerst in Engeland de „historic cost convention”. In januari 1973 heeft het „Accounting Standards Steering Committee” de *Exposure draft 8* het licht doen zien, waarin wordt voorgesteld, dat alle ondernemingen met ter beurze genoteerde aandelen verplicht worden om naast de traditionele jaarrekening voor inflatie gecorrigeerde „supplementary statements” te publiceren. Sommige ondernemingen — zo wordt in het voorwoord

1) *Accounting trends & techniques*, 1972, blz. 66.

2) Idem blz. 77.

3) Vermeld in een artikel van Paul W. Mc. Cracken: 1974's basic problem-inflation, *Wall Street Journal*, 21 februari 1974. Mc. Cracken is hoogleraar aan de University of Michigan en „former chairman of the Council of Economic Advisers under president Nixon”.

opgemerkt — verschaffen reeds iets van de benodigde informatie, maar de meeste doen het niet.

Duitsland

Hier zijn de wettelijke waarderingsvoorschriften gebaseerd op het „Anschaffungs-kostenprinzip”; vervangingswaarden zijn niet toegestaan. Enige ondernemingen hebben de laatste jaren naast de aan de wettelijke voorschriften beantwoordende jaarrekening *Nebenrechnungen* gepubliceerd, waarvan te noemen zijn: Portland-Zementwerke Heidelberg AG, Eternit AG, Haake-Beck Brauerei AG, Siemens AG en Mannesmann AG 4).

Nederland

Ons land neemt t.o.v. de voorgaande landen een uitzonderingspositie in omdat hier de waardering van de materiële activa tegen vervangingswaarde voor de winstbepaling geen strobreed in de weg wordt gelegd. Deze werkwijze valt zonder enige twijfel onder de „grondslagen die voldoen aan normen, die in het maatschappelijk verkeer als aanvaardbaar worden beschouwd” (art. 5 WJO). Deze waarderingsgrondslag is in ons land krachtig gepropageerd en sterk bediscussieerd. Eén algemeen resultaat, uit propaganda en kritiek voortgekomen, is zonder enige twijfel, dat zij in tijden van nagenoeg algemene prijsstijging tot gezonde resultaten leidt. Men zou dan ook verwachten, dat in deze tijd van ernstige inflatie de vervangingswaardegrondslag voor de jaarrekening in ons land een tamelijk frequente toepassing zou vinden.

Dat valt echter bitter tegen. Uit een recent onderzoek 5) blijkt dat in 129 onderzochte jaarrekeningen van ondernemingen in de categorie handel en industrie met ter beurze genoteerde aandelen de vaste activa slechts geheel in 8 gevallen en ten dele in 11 gevallen (meestal gebouwen) tegen vervangingswaarde waren gewaardeerd 6). Daarbij wordt dan nog opgemerkt, dat niet altijd duidelijk is of „de afschrijvingen overeenkomstig zijn vastgesteld”. Voor de voorvragen vond men de volgende frequentie van de toepassing van de waardering tegen vervangingswaarde en van de daarmee, wat de winst- en verliesrekening betreft, verwante stelsels 7):

	Vervangingswaarde	Lifo	IJzeren voorraad
Grond- en hulpstoffen	4	2	6
Halfabrikaten	1	1	-
Gereed produkt	3	1	-
Onderhanden werk e.d.	1	1	-
Handelsvoorraden	-	1	-
Splicing onbekend	3	-	-

Voorwaar voor ons land met zijn bijzondere situatie bepaald geen indrukwekkende getallen. Daar komt nog bij, dat in ons land enige grote ondernemingen *geheel of ten dele* van de vervangingswaardegrondslag zijn teruggekeerd naar de waardering tegen aanschaffingskosten. Genoemd worden zonder naar volledigheid te streven en ongeacht de vraag, of soms zeer bijzondere omstandigheden en zelfs principiële op verbetering gerichte overwegingen daartoe aanleiding hebben gegeven: Akzo, zie *jaarverslag 1973*, blz. 5; Estel-groep (Hoogovens en Hoesch), zie *jaarverslag 1972*, blz. 52 en *Het Financieele Dagblad*, 24 mei 1973; Nederlandse Dagbladunie, zie *jaarverslag 1973*, blz. 25. Laatstgenoemde onderneming verricht thans alleen vervangingswaarde-afschrijving voor zover nodig geacht voor de financiering van vervangende investeringen met *eigen* vermogen.

Ten dele ging Philips — de grote gangmaker en propagandist op dit gebied en in de internationale literatuur veelvuldig als voorbeeld vermeld en geciteerd — in 1971 in zoverre van de vervangingswaardegrondslag af dat de belasting op de gerealiseerde waardeestijging van de vaste activa

niet langer ten laste van de winst- en verliesrekening komt, maar ten laste van de als bestanddeel van het eigen vermogen beschouwde herwaardering. Dat betekent dat op den duur nog slechts ongeveer de helft van de waardeestijging van de vaste activa als kosten wordt beschouwd 8).

Het motief voor deze geringe resp. verminderde belangstelling voor de winstbepaling op basis van „current cost” i.p.v. „historic cost” zal wel moeten gezocht worden in de daaraan verbonden complicaties en bewerkelijkheid — vooral voor de kleinere ondernemingen — en in de toenemende weerzin om in vergelijking met de meerderheid der ondernemingen in tijden van prijsstijging steeds lagere winstcijfers, veelal gecombineerd met hogere cijfers voor het eigen vermogen, en derhalve een lagere rentabiliteit, te publiceren. Dit laatste motief zou uiteraard wegvallen, als alle ondernemingen ertoe verplicht zouden worden hetzelfde te doen. De roep om „geharmoniseerde” jaarrekeningen is thans ongetwijfeld sterker dan de roep om — gegeven de omstandigheden — zo goed mogelijke jaarrekeningen. Nu wij in ons land leven onder de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen, die een bepaalde mate van vrijheid laat t.a.v. de keuze van de waarderingsgrondslagen, is er één door de wetgever „uitgelokt” orgaan, dat iets zou kunnen ondernemen om de publicatie van voor inflatie gecorrigeerde informatie omtrent de resultaten en de financiële positie van ondernemingen te bevorderen. Dat orgaan wordt gevormd door de Commissies Jaarverslaggeving van de Raad van Nederlandse Werkgeversbonden, het Overlegorgaan Vakcentrales en het Nederlands Instituut van Registeraccountants. Het ware te wensen dat dit orgaan zijn huidige activiteit, gericht op de inventarisatie en toetsing van de in de praktijk gehanteerde waarderingsgrondslagen, bedoeld in art. 5 WJO, voor enige tijd zou onderbreken om voorrang te geven aan een „Beschouwing”, die zal leiden tot het aanbevelen van voor inflatie gecorrigeerde *aanvullende* overzichten omtrent resultaat en — hoewel van minder belang — vermogen. Het zou zich kunnen spiegelen aan de *Exposure draft 8*, hierboven genoemd, van de Engelse accountants, met dien verstande, dat — hoe kan het anders in Nederland — een plaats wordt ingeruimd voor het rekenen met veranderingen in specifieke prijzen naast of in plaats van het rekenen met veranderingen in het algemeen prijsniveau.

Waarom aanvullende overzichten en niet één jaarrekening, die voor inflatie is gecorrigeerd? Naar onze mening pleiten twee omstandigheden daarvoor:

1. de omstandigheid, dat er meerdere inflatiecorrectiesystemen kunnen worden onderscheiden;
2. de omstandigheid, dat de uitwerking van deze correctiesystemen op het winstcijfer zeer sterk afhangt van de financiële structuur der onderneming en van de verhouding tussen de kapitaalcomponenten aan de debetzijde van de balans.

Het is niet uitgesloten, dat in bepaalde gevallen de vervanging van de traditionele jaarrekening door een volledig voor inflatie gecorrigeerde jaarrekening schokeffecten zou kunnen oproepen, die bepaald ongewenst zijn. Daarom is voortzetting van de publicatie van de gebruikelijke jaarrekening stellig gewenst.

Mochten de Commissies te zeer tegen de moeilijkheden van een *totale* correctie voor inflatie opzien, laten zij zich dan beperken tot het krachtig aanbevelen van een jaarlijkse herberekening van de afschrijvingen in de winst- en verliesrekening op basis van specifieke vervangingswaarden of van een algemeen indexcijfer onder creditering van het verschil tussen deze gecorrigeerde afschrijvingen en de af-

4) M. Bierich, *Substanzerhaltungsrechnungen in der Praxis, Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis*, nr. 10, 1973, blz. 521.

5) Onderzoek Jaarverslagen 1971, *NIVRA-geschrift* nr. 12, juni 1974.

6) *Tap*, blz. 21/22.

7) *Tap*, blz. 36.

8) Zie voor een uitvoeriger beschouwing R. Burgert, *Vervangingswaarde blijft, doch toepassing verandert*, *MAB*, november 1973.

Nog eens het midden- en kleinbedrijf in het Centraal Economisch Plan

PROF. DR. J. P. I. VAN DER WILDE*

In ESB van 17 juli jl. schreef ik over het midden- en kleinbedrijf en het Centraal Economisch Plan. De stelling, die ik in dat artikel poneerde, luidt — kort samengevat —: maak van de jaarlijks door het EIM samengestelde korte-termijnprognose over de ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf een bijlage van het Centraal Economisch Plan, zodat de cijfers over de ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf voor de verantwoording van de regering komen.

Mijn artikel en deze stelling hebben nogal de aandacht getrokken, onder meer van de heer Berger (DS'70), die daarover in de Tweede Kamer vragen heeft gesteld aan de staatssecretaris van Economische Zaken. Zijn vraag was of de staatssecretaris mijn conclusie deelt dat het gewenst en ook mogelijk is de cijfers over het midden- en kleinbedrijf tot een integrerend onderdeel van het Centraal Economisch Plan te maken.

Het antwoord van de staatssecretaris op deze vraag geeft mij aanleiding tot een aantal kanttekeningen waarvan ik heb gedacht dat het goed is die de lezers van ESB niet te onthouden.

De argumenten van de staatssecretaris

De staatssecretaris vindt in de institutionele verschillen tussen het Centraal Planbureau (CPB) en het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) een grond om integratie van de korte-termijnprognoses van het EIM in het Centraal Economisch Plan ongewenst te achten. Het CPB is ingesteld bij de wet en het EIM is een particuliere instelling, die door de overheid wordt gesubsidieerd. Deze verschillen heb ik ook in mijn artikel vermeld. Over

de feiten bestaat in dit opzicht geen verschil van mening.

Anders ligt het ten aanzien van de consequenties die de staatssecretaris uit deze verschillen trekt. Hij stelt namelijk dat „zulk een integratie” tot gevolg heeft „dat het CPB verantwoordelijkheid moet aanvaarden voor cijfers die niet onder haar verantwoordelijkheid zijn opgesteld”.

Een tweede argument van de staatssecretaris is gelegen in het karakter van de cijfers. Het CPB en het EIM hanteren verschillende methoden en technieken ter afleiding van de cijfers. De CPB-cijfers en die van MEV worden gekarakteriseerd als „vooral macro-economisch van aard”, die van het EIM als „specifiek afgesteld op een deel van de dienstensector, het midden- en kleinbedrijf en het ambacht”. Voorts stelt hij dat deze cijfers „primair dienen om het betrokken deel van het bedrijfsleven en daarnaast de overheid een beeld te geven van de economische ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf en de daaronder ressorterende branches”.

Tenslotte volgt dan nog de overweging dat de onwenselijkheid c.q. de onmogelijkheid tot integratie van de korte-termijnprognoses van het EIM in het CEP door het CPB en het EIM worden onderschreven. Wel wordt door de staatssecretaris de wenselijkheid uitgesproken dat de ramingen van het EIM over de inkomensontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf, die gebaseerd zijn op de cijfers van resp. het CEP en de MEV, zeer kort na deze publikaties beschikbaar komen.

Mijn stellingname in het licht van de argumentatie van de staatssecretaris

Opvallend in de gedachtingang van de staatssecretaris is dat hij zich baseert op de feitelijke omstandigheden, t.w. de

* Prof. Van der Wilde is secretaris van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf.

schrijvingen op basis van aanschaffingskosten op een rekening „Gerealiseerde waardeinstijgingen” onder het eigen vermogen. Laten zij daarnaast voorraadwaardering tegen vervangingswaarde ten minste op jaarbasis — veel eenvoudiger dan voor vaste activa — en lifo of ijzeren voorraad aanbevelen.

En de ondernemers, de managers? Moeten zij blijven afwachten? „Een periode van voortdurende inflatie als de huidige is nieuw in de moderne economische geschiedenis. Dit betekent, dat wij moeten uitzien naar nieuwe methoden om het werkelijk kapitaal van onze ondernemingen veilig te stellen, de realia, die zo al niet het levenssap, dan toch in ieder geval de ruggegraat van de nationale welvaart vormen. Niemand moet van het toepassen van deze methoden wor-

den weerhouden door het verwijt, dat hij zijn eigen belangen dient of — nog erger — de belangen van het kapitalisme en de kapitalisten. In werkelijkheid doet hij precies wat de allereerste plicht van de bedrijfsman is, nl. het dienen van de belangen op lange termijn van zijn land en zijn volk door hun produktieve kracht voor toekomstige generaties te beschermen”. Tot u, ondernemers en managers, sprak aldus in 1958 één der uwen, tegelijkertijd een der onzen: wijlen Prof. Dr. Ir. J. Goudriaan 9).

R. Burgert

9) J. Goudriaan, *De administratieve verwerking van verandering in prijsniveaus*, 1958, blz. 27.

manier waarop het CPB het CEP en de MEV samenstelt en de cijfers zoals die door het EIM — bij de thans ter beschikking staande gegevens — samengesteld worden. De indruk wordt gewekt alsof het bij de produktie van cijfers om beginsels gaat, die niet veranderd kunnen worden. Ik meen echter te weten, dat tijdens de tweede wereldoorlog bij de voorbereiding van het CEP uit praktische overwegingen is afgezien van het opnemen van een tabel voor het midden- en kleinbedrijf. Er waren geen voldoende betrouwbare en recente cijfers voor het midden- en kleinbedrijf beschikbaar.

Helaas moet worden geconstateerd dat deze situatie eigenlijk nog bestaat. Daarin ligt ook mijn voornaamste motivering de cijfers van het EIM op te nemen in het CEP als bijlage. Op deze wijze kunnen deze cijfers een integraal onderdeel worden van het CEP dat voor rekening van de regering komt. Ik heb daarbij dus niet gesteld dat de EIM-cijfers voor rekening zouden moeten komen van het CPB. Indien ik de cijfers voor het midden- en kleinbedrijf voor rekening van het CPB had willen doen komen, zou ik en dat kan ook duidelijk in mijn artikel worden gelezen, een andere suggestie hebben gedaan. In het artikel wees ik er reeds op dat „het het meest voor de hand ligt dat bij een bedrijfstaks- en sectorgewijze benadering een verschil in ontwikkeling van grote, middelgrote en kleine ondernemingen tot uitdrukking wordt gebracht”. Voorts ook dat deze mogelijkheid afhangt „van het statistische grondmateriaal en van de overige berichtgeving” en dat „het CPB nog niet zo ver is”.

Mijn suggestie heeft derhalve duidelijk het kenmerk van een voorlopige of noodoplossing. Dat ik die suggestie zo in de publiciteit bracht — en zonder vooroverleg — vindt zijn oorzaak in de omstandigheid dat het grondmateriaal voor een definitieve oplossing van de problemen rond de cijfers ten aanzien van het midden- en kleinbedrijf nog altijd ontbreekt. Ik kom daar nog op terug. Het laat onverlet dat de drie betrokken instellingen, waarvan in dit verband eerst het EIM en dan ook vervolgens het CBS en het CPB moeten worden genoemd, zich grote inspanning getroosten, om de cijfers zo goed mogelijk vast te stellen.

De opmerking van de staatssecretaris dat de EIM-cijfers in de praktijk een belangrijk richtsnoer voor de overheid vormen voor het treffen van maatregelen voor het midden- en kleinbedrijf, is ongetwijfeld goed bedoeld. Ik ben daar toch niet zo kapot van. Het moest er nog bij komen dat cijfers, die gemaakt worden in samenwerking met het CBS en het CPB door een instelling waarvan de middelen voor meer dan 50% door de overheid worden gefourneerd en verder betaald worden uit wettelijke heffingen bij een deel van het betrokken bedrijfsleven, géén belangrijk richtsnoer voor de overheid zouden zijn.

Ik hecht eraan daarbij te stellen dat de cijfers tegen de achtergrond van de nationale gegevens worden opgesteld. De staatssecretaris zegt zelf met betrekking tot de cijfers over de inkomensontwikkeling, dat die „gebaseerd zijn op cijfers in resp. het CEP en de MEV”. D.w.z. dat de cijfers een macro-karakter hebben en dat het verschil met CEP en de MEV meer is gelegen in de bronnen, waaruit de basisgegevens moeten worden geput, dan in het denkkader waarbinnen zij worden samengesteld.

Tenslotte, wat de opvattingen van het CPB en het EIM betreft, deze respecteer ik uiteraard. Dat de samenwerking tussen de beide instellingen en ook tussen deze instellingen het CBS ten aanzien van de korte-termijnprognoses van het EIM voortreffelijk is, kan ik uit ervaring bevestigen. Ik heb dan ook geen kritiek, maar integendeel veel bewondering voor de wijze waarop betrokkenen de korte-termijnprognoses tot stand brengen. Dat neemt overigens niet weg, dat ik een eigen opvatting heb over de meest gewenste methode van publikatie en het dragen van verantwoordelijkheid voor deze prognoses.

Een grof schandaal

Even heb ik gearzeld bij het neerschrijven van het kopje boven dit gedeelte van mijn artikel. Toch moet het hoge woord er maar eens uit. Overigens niet nadat ik hierboven de betrokken personen de nodige lof heb toegezwaaid voor hun inspanningen. Mijn kritiek — hoe scherp die ook is — gaat niet tegen mensen, maar heeft betrekking op zaken.

In de jaren vijftig heeft men over deze zaken, die de achtergrond vormen voor mijn artikel, al druk gediscussieerd. Een schema voor de toekomstige opbouw voor de algemene middenstandsstatistiek werd in het begin van de jaren vijftig opgesteld. Onderdelen van dit plan zijn uitgevoerd. Desalniettemin moet nog steeds worden geconstateerd dat er geen voldoende betrouwbare en recente cijfers voor het midden- en kleinbedrijf in het Nederlandse statistiekbestand aanwezig zijn. Nog altijd moet met behulp van enquête's het materiaal worden verzameld en wordt als gevolg daarvan gewerkt met niet geheel representatief materiaal.

Deze stand van zaken leidde ertoe dat op 5 juli 1958 een commissie werd geïnstalleerd van het Hoofdbedrijfschap Ambachten, het Hoofdbedrijfschap voor de Detailhandel en de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf. Het rapport van de commissie, dat op 1 oktober 1959 werd vastgesteld, werd door de instellende lichamen aanvaard als uitgangspunt voor het gesprek met het Economisch Instituut voor de Middenstand, het Centraal Bureau voor de Statistiek, alsmede andere instellingen welke de noodzakelijke documentatie voor het beleid zullen kunnen verschaffen. Lid, tevens voorzitter van deze commissie, was Prof. P. de Wolff, overige leden waren: Prof. Dr. L. M. Koyck, Prof. Dr. D. B. J. Schouten, I. Cohen, Drs. L. N. Goris (secretaris/rapporteur), Drs. P. J. A. van Hegelsom, Drs. H. J. Neefs, Mr. J. F. B. Vermaas en Dr. J. P. I. van der Wilde. De commissie had tot opdracht de volgende onderzoeken in te stellen.

a. Een onderzoek naar de aard en de omvang van de gegevens (incl. de cijfermatige gegevens, doch daaronder niet begrepen de gegevens, verkregen uit technisch onderzoek), waarover de drie lichamen noodzakelijkerwijze moeten kunnen beschikken om hun beleid op een feitelijke basis te kunnen plaatsen.

b. Een onderzoek naar de wijze, waarop deze gegevens langs de weg van objectief en gefundeerd wetenschappelijk onderzoek kunnen worden verkregen. Daarbij ware in het bijzonder aandacht te schenken aan de organisatorische vormgeving van de instellingen, die zich te hunnen behoeve met het wetenschappelijk onderzoek zullen dienen te belasten, alsmede aan de verhouding van deze instellingen tot — en de taakafbakening met — andere instellingen, die zich geheel of ten dele op hetzelfde terrein bewegen. Bij dit deel van het onderzoek zijn in aanmerking te nemen zowel de historisch gegroeide verhoudingen op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf, als de gewijzigde organisatorische constellatie, die sinds de instelling van de publiekrechtelijke toporganen in deze sector is ontstaan. Tevens is in de opdracht begrepen het onderzoek naar de vraag in hoeverre de hier bedoelde onderzoekswerkzaamheden kunnen worden dienstbaar gemaakt aan de behoeften aan feitenmateriaal van andere organisaties, instellingen en instanties.

c. Een onderzoek naar de wijze van financiering van het wetenschappelijk onderzoek.

Het rapport is over de zaken waar mijn artikel betrekking op heeft duidelijk. Er staat in te lezen:

„De hoofdbedrijfschappen en de raad moeten, willen zij tot gefundeerde beleidsvoering komen, een juist inzicht hebben in de positie, de structuur en de ontwikkeling van de delen van het bedrijfsleven, waarvoor zij zijn ingesteld. Het verkrijgen van de voor dit inzicht noodzakelijke gegevens, vereist omvangrijke onderzoekingswerkzaamheden van algemeen-economische, bedrijfseconomische, sociale, statistische en technische aard, aangezien de beleids-

vraagstukken talrijk zijn en vanuit verschillende gezichtspunten bezien zullen moeten worden. Indien zodanige gegevens zouden zijn verkregen, zou daardoor ook de mogelijkheid in het Centraal Economisch Plan meer aandacht aan het midden- en kleinbedrijf te besteden vergemakkelijkt worden" 1).

De conclusies en de aanbevelingen van het rapport zijn niet minder duidelijk. De omvang en de bruikbaarheid van het beschikbare statistische materiaal zijn ontoereikend. Een spoedige uitbouw van de statistieken op het terrein van het midden- en kleinbedrijf wordt gewenst geacht. De uitvoering van de Algemene Middenstandsstatistiek zal aan een nader onderzoek moeten worden onderworpen. De opzet van de middenstandresearch zal moeten worden gereorganiseerd. Universiteiten en Hogescholen zullen moeten worden ingeschakeld. De statistiek en de research mogen het midden- en kleinbedrijf niet geïsoleerd beschouwen. Er dient aandacht te worden besteed aan de plaats van het midden- en kleinbedrijf te midden van het overige bedrijfsleven. De uitbreiding en verbetering van de statistiek en de research moeten paritair door overheid en bedrijfsleven worden gefinancierd. Het financieringsaandeel van het bedrijfsleven zal door alle belanghebbende sectoren moeten worden gedragen.

De concrete suggestie, die ik in mijn artikel deed, was derhalve niet van vandaag of gisteren. Ik veronderstelde eigenlijk dat er na al die jaren wel een noodoplossing af zou kunnen. Misschien niet als er in die tussentijd niets zou zijn gebeurd. Er zijn echter zoveel uitingen, overlegsituaties, afspraken enz. sinds het uitbrengen van het rapport in het zand gelopen, dat het eenvoudigweg niet mogelijk is om daarvan in een artikel een overzicht te geven. Ik volsta daarom met te wijzen op de instelling van een tweede commissie, nu door de staatssecretaris Van Son op 4 mei 1970 onder leiding van de inmiddels overleden hoogleraar Prof. Haccoü. Deze commissie, waarvan de voorzitter na diens overlijden is vervangen door de Groningse hoogleraar Prof. Dr. A. Bosman, heeft de opdracht na te gaan hoe de research ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf kan worden geprogrammeerd en de activiteiten van de betrokken instellingen kunnen worden gecoördineerd, alsook na te gaan:

- of er aansluiting kan worden gevonden tussen de beleidsresearch ten behoeve van de algemene sociaal-economische politiek van de overheid en de beleidsresearch ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf;
- op welke wijze aansluiting kan worden verkregen tussen de prognoses van de algemene sociaal-economische ontwikkelingen op middellange termijn en van deze ontwikkelingen bij het midden- en kleinbedrijf.

Haccoü heeft er geen geheim van gemaakt dat hij tenminste aarzelde te rapporteren als niet de zekerheid bestond dat het advies ook zou worden uitgevoerd. Hij placht daarbij te verwijzen naar het bovengenoemde rapport-De Wolff. Bosman is doende de activiteiten van de commissie af te ronden. Komt hij — zoals te verwachten is — met een goed advies, dan zal ook dat advies niet van de ene dag op de andere kunnen worden uitgevoerd.

Ik had derhalve net zo goed boven dit artikel kunnen zetten: „Twintig jaar misère in de Middenstandsstatistiek en -research". In dat licht durf ik dan ook te spreken van een grof schandaal. Het midden- en kleinbedrijf omvat meer dan een miljoen werkende mensen en blijkbaar is de overheid er twintig jaar lang met wisselende kabinetten niet in geslaagd het midden- en kleinbedrijf voldoende duidelijk cijfermatig in het beeld te krijgen. In die twintig jaren deed zich in het midden- en kleinbedrijf een afvalrace voor en

zijn er ruim 80.000 ondernemingen verdwenen. Er wordt nog altijd aangemodderd om in deze stand van zaken verbetering te brengen. De voornaamste kritiek is dat het beleid niet veel verder komt dan het bekende „kurieren am Symptom".

Mijn conclusie

Mijn conclusie na de argumentatie van de staatssecretaris, maar ook in het licht van de historie is dan ook dat de argumenten langs de zaken heen gaan. Mijn betoog richtte zich op de verantwoordelijkheid van de regering. De regering zal, als zij niet bijdraagt tot verbetering van de cijfers met betrekking tot het midden- en kleinbedrijf, niet alleen moeten roeien met de riemen die zij heeft, maar zal daarvoor ook de verantwoordelijkheid moeten dragen. Voor de lange termijn — in dit geval is twee à drie jaren al lang — kan zij dat doen door de middenstandsstatistieken uit te voeren en het Centraal Planbureau in de gelegenheid te stellen het midden- en kleinbedrijf in het CEP en de MEV op te nemen. Voor de korte termijn zal zij zich moeten realiseren dat, wat het EIM doet, ook haar verantwoordelijkheid is. Het beste zou zij dat kunnen tonen door tegelijkertijd met het CEP — ik sta niet op de term bijlage — de kortetermijnprognoses voor het midden- en kleinbedrijf van het EIM voor haar rekening te nemen.

Zolang dat niet gebeurt, is er sprake van discriminatie van het midden- en kleinbedrijf bij het overheidsbeleid 2). Andere groepen op sociaal-economisch terrein, incl. de landbouw, kunnen hun basisgegevens rechtstreeks aan het CEP en de MEV ontlenen. Het midden- en kleinbedrijf moet nu eenmaal de indirecte weg van de prognoses door het EIM volgen. De consequentie daarvan is dat de kortetermijnprognoses later gereed komen, zodat de wens van de staatssecretaris, dat dit wat de inkomensontwikkeling betreft zeer kort na het CEP en de MEV zal moeten zijn, een tikje een vrome wens zal blijven als er verder niets gebeurt. Overigens is het een beetje merkwaardig dat de staatssecretaris zich op dit punt heeft beperkt tot de ramingen van het EIM van de inkomensontwikkeling.

Uit een en ander volgt, dat ik erken, dat wanneer mijn noodoplossing zal worden gerealiseerd de zaken niet optimaal geregeld zijn. Het gebrek aan voldoende basisgegevens en de institutionele verschillen blijven. Ik acht die evenwel, gezien het feit dat met een definitief regelen van de zaken enkele jaren gemoeid zijn, niet onoverkomelijk. Een noodoplossing zal wel een extra prikkel zijn om te streven naar snelle verbetering en zal zo bijdragen tot het bereiken van het uiteindelijke doel.

Ik hoop hiermee voldoende stof te hebben gegeven om over een en ander na te praten en voldoende motivatie voor de staatssecretaris om er iets aan te doen.

J. P. I. van der Wilde

1) *Rapport: Het wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf*, HBA, HBD, RMK, 1958, blz. 8.

2) Wat dit in concreto betekent, blijkt uit het antwoord op vraag nr. 17, in de Tweede Kamer, gesteld naar aanleiding van de *Miljoenennota*. De vraag luidt: „Welke ontwikkeling van het reëel beschikbare inkomen van de zelfstandigen staat tegenover de gesignaleerde verbetering van het reëel beschikbare inkomen van werknemers, in het bijzonder in vergelijkbare inkomenscategorieën?" Het antwoord luidt: „Blijkens mededeling van het Centraal Planbureau zijn de gevraagde gegevens over het reëel beschikbare inkomen van zelfstandigen niet beschikbaar".

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Structuurveranderingen in het post- en telefoonverkeer

DRS. J. C. E. MAAS
DRS. J. TEIJEMA

Het relatieve belang van post en telefoon als communicatiemiddel voor particulieren kan geen motief zijn voor een tarievenbeleid waarbij verliezende posttarieven o.a. door de telefoon worden goedge maakt. Tot deze conclusie komen de auteurs, heiden medewerkers van de Centrale Afdeling Marktanalyse en Prognose bij de PTT, in onderstaand artikel. Zij komen tot deze conclusie na een analyse van 1. de historische ontwikkeling van het berichtenverkeer via de PTT vanaf 1900 en van 2. het particuliere berichtenverkeer per gezin, onderscheiden naar inkomensgrootte, en de onderverdeling van het berichtenverkeer naar onderwerp.

Inleiding

De ontwikkeling van de verschillende vormen van communicatie heeft de laatste decennia niet alleen een duidelijke versnelling ondergaan maar ook de wijze waarop de communicatie plaatsvindt is sterk veranderd. Het resultaat hiervan is dat in de hedendaagse samenleving de berichtenoverdracht een zeer gedifferentieerde structuur bezit.

Wat betreft de communicatiemedia kan de tweedeling in massamedia (radio, televisie, krant e.d.) en individueel gerichte media (post, telefoon, persoonlijk bezoek) als de voornaamste uitsplitsing worden beschouwd¹⁾. Dit artikel handelt over het gebruik van individueel gerichte media, in zoverre deze door PTT beschikbaar worden gesteld.

Van de individueel gerichte communicatie is de belangrijkste vorm altijd geweest het gesprek met behulp van woorden en/of gebaren. De mogelijkheid tot het voeren van een gesprek wordt echter beperkt door de eis dat de betrokken personen zich op dezelfde plaats bevinden. Indien de informant (verzender van het bericht) zich op het moment dat de behoefte aan communicatie zich voordoet, zich op een andere plaats bevindt dan degene voor wie het bericht is bestemd, zal een keuze gemaakt moeten worden uit fysieke verplaatsing van één of meer bij deze voorgenomen communicatie betrokken personen of het overbrengen van alleen de informatie.

De techniek heeft steeds gemakkelijker en vooral sneller fysiek transport mogelijk gemaakt en heeft eveneens geleid tot belangrijke verbeteringen van de „tele”communicatie. Als gevolg van deze ontwikkelingen levert de geografische scheiding van personen steeds minder communicatieproblemen op. De genoemde ontwikkeling heeft zelfs een grotere regionale spreiding bevorderd en dientengevolge de communicatiebehoefte vergroot.

Een belangrijk verschil tussen fysiek transport en communicatie op afstand is de mogelijkheid tot persoonlijk contact. Daar aan het persoonlijk contact een grote waarde wordt

toegekend heeft deze factor tot een belangrijke toename van het personenvervoer geleid — een ontwikkeling die tevens een aantal negatieve externe effecten met zich meebracht. Wat dit laatste betreft is de communicatie op afstand verre te prefereren boven het fysiek transport.

Bij praktisch alle vormen waarbij informatie wordt overgebracht speelt PTT een belangrijke rol. Bij de thans bestaande media voor individuele communicatie wordt de transportfunctie grotendeels of geheel door PTT vervuld.

Historische ontwikkeling

Tot het begin van deze eeuw is de schriftelijke boodschap de enige op ruime schaal toegepaste vorm van individuele communicatie op afstand geweest. Eerst in deze eeuw is de telefoon ter beschikking gekomen om mede in de communicatiebehoefte te voorzien.

Wanneer we ons beperken tot de belangrijkste door PTT aangeboden diensten, dan blijkt dat de vraag naar deze diensten enorm is gegroeid. Tabel 1 geeft een beeld van deze groei.

Tabel 1. Gemiddeld aantal berichten per inwoner

	1900	1925	1950	Verwachting 1975
Briefpost	80	100	170	240
Telefoongesprekken	1	30	75	270
Telegrammen	1	1	0,5	0,1
Telexberichten	0	0	1	3

Er heeft zich in de periode 1900-1975 niet alleen een spectaculaire groei voorgedaan, maar ook een sterke verschuiving in het aandeel van de media.

De verkeersgroei is enerzijds het gevolg van economische en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals verdergaande opleiding en educatie, de uitbreiding van het aantal overheidstaken, de toenemende participatie van de bevolking in allerlei beslissingsprocessen, de computerisering en de verschuiving van chartaal naar giraal betalingsverkeer; anderzijds was verkeersgroei mogelijk door vergroting en verbetering van het assortiment communicatiemedia. Dit laatste is ook een belangrijke oorzaak voor de verschuiving tussen de media.

De oudste diensten, te weten de Post- en Telegraafdienst hebben als kenmerk dat iedereen hiervan in principe zonder meer gebruik kan maken. Voor de Telefoon- en Telexdienst

1) In de praktijk worden de massamedia ook wel gebruikt voor de overbrenging van persoonlijke berichten (gelukwensen via de radio) en worden de individueel georiënteerde media evenzo aangewend voor masscommunicatie (postale verzending van reclamedrukwerken).

is een uitgebreid adequaat gebruik eerst mogelijk indien men zich op deze diensten abonneert. Onder andere door de hieraan verbonden vaste kosten zien we dan ook dat deze laatste diensten aanvankelijk vooral voor zakelijke doeleinden worden gebruikt en daarnaast tot voor enkele decennia alleen communicatiemiddel voor betergesitueerde particulieren waren.

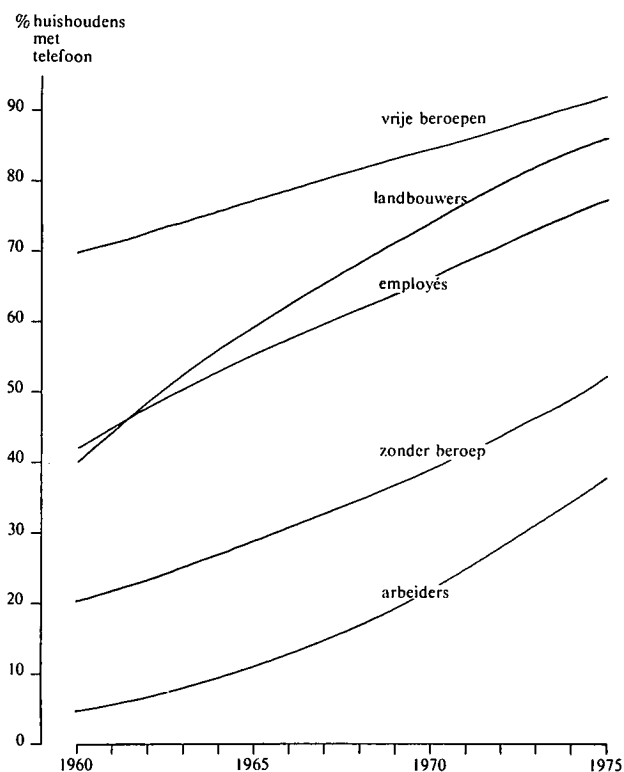
Wanneer we de verschillende gebruikersgroepen afzonderlijk bezien, dan blijkt duidelijk dat de inschakeling van bijvoorbeeld de telefoon voor zakelijke doeleinden reeds in een vroeg stadium plaatsvond, terwijl het particuliere telefoongebruik pas na 1950 op gang is gekomen (zie tabel 2).

Tabel 2. Aantal uitgaande berichten (in mln. stuks)

	1925	1950	1975 Verw.
Afkomstig van bedrijven, post instellingen e.d. telefoon	540 180	1220 600	2700 1900
Afkomstig van particulieren . post telefoon	180 30	380 155	500 1700

Het meest opmerkelijke gegeven in tabel 2 is de explosie in het telefoongebruik door particulieren tussen 1950 en nu. Deze sterke groei is in feite pas in de jaren zestig goed op gang gekomen. Voor een deel zal het tarievenbeleid dat de mogelijkheid schept een deel van de gesprekken 's avonds tegen half tarief af te wikkelen hierbij een rol gespeeld hebben, maar de voornaamste oorzaak is ongetwijfeld gelegen in het feit dat na 1960 telefoonbezit door de particulier steeds meer als een noodzakelijke behoefte wordt aangemerkt; de telefoon is geen luxe goed meer. Aanvankelijk kwam de telefoon nog voornamelijk voor in de woningen van gezinnen, waar een der gezinsleden reeds in beroepsverband met het gebruik van de telefoon vertrouwd was geraakt. Thans stijgt de penetratie van de telefoon in snel tempo bij alle categorieën gezinnen.

Ontwikkeling telefoonpenetratie in enkele beroepsgroepen

De ontwikkeling bij een aantal beroepsgroepen blijkt uit de grafiek. De beroepsindeling is conform die van het CBS bij de Volkstelling 1960. De gegevens voor deze grafiek zijn gebaseerd op resultaten van onder meer door het NIPO uitgevoerde enquêtes.

Binnen de onderscheiden beroepsgroepen bestaat uiteraard nog een verschil in penetratie naar inkomensklasse; niettemin is de penetratie van telefoon bij particulieren inmiddels zo ver gevorderd, dat communicatie met behulp van de telefoon geen exclusieve bezigheid meer is doch een centrale plaats in de zuiver particuliere communicatie is gaan innemen.

Aan de hand van tabel 2 kan worden geconstateerd dat particulieren in toenemende mate de telefoon kiezen als communicatiemiddel. In 1925 werd slechts 14% van de particuliere berichten telefonisch overgebracht; dit aandeel is via een percentage van 29% in 1950 sterk gestegen tot 77% in 1975. De telefoon kan derhalve worden gekwalificeerd als bij uitstek geschikt om te voorzien in de communicatiebehoefte van particulieren.

Deze intensivering van het particuliere telefoongebruik heeft bepaalde componenten van het berichtenverkeer aan de post onttrokken. Dat desondanks de particulieren toch meer post zijn gaan verzenden, impliceert dat andere behoeften in het vlak van de postale communicatie in omvang zijn toegenomen.

Ten aanzien van het van bedrijven afkomstige berichtenverkeer geldt dat het postale medium nog steeds domineert. Voor de zakelijke correspondentie bezit het postale medium het grote voordeel van de bewijskracht (bijv. voor financiële transacties), de nauwkeurigheid (bijv. specificatie van bestellingen) en de attentiewaarde (bijv. postreclame).

Een direct gevolg van deze kenmerken van het postale medium is dat in de zakelijke sfeer een telefoongesprek vaak nog — voor alle zekerheid — wordt bevestigd door een brief. Verder zal zeker een rol spelen dat de telefonische communicatie van bedrijven naar particulieren wordt bemerd door het niet of moeilijk bereikbaar zijn van particulieren tijdens kantooruren. Het zakelijk aandeel in het postverkeer is in de periode 1925-1975 gestegen van 75% (via 76% in 1950) naar 84%.

Het particuliere berichtenverkeer thans

Tot nog toe is de vraag naar PTT-communicatiediensten in globale termen (t.w. particulieren en bedrijven) beschreven. Weliswaar zijn particulieren en bedrijven de klantengroepen die het meest qua structuur verschillen, doch bekend is dat ook binnen deze twee groepen sterk verschillende subpopulaties zijn te onderkennen. Ten einde in de beleidsvorming en beleidsuitvoering recht te doen aan de specifieke mogelijkheden en onmogelijkheden van de onderscheiden klantengroepen is een marktsegmentatie nodig die verder gaat dan de verdeling in particulieren en bedrijven. Voor de particuliere sector is deze marktsegmentatie reeds een heel eind gevorderd 2).

Als segmentatiecriterium is onder meer de inkomenshoogte gehanteerd. In tabel 3 is voor de onderscheiden inkomensklassen het gemiddeld aantal poststukken resp. telefoongesprekken vermeld.

Bij een toenemende inkomenshoogte geeft het gemiddeld aantal verzonden poststukken ongeveer eenzelfde beeld te zien als het gemiddeld aantal uitgaande telefoongesprekken. De hogere inkomensstrekken zorgen zowel voor relatief veel poststukken als voor relatief veel telefoongesprekken.

2) De basis hiervoor bestaat uit de gegevens, welke eind 1972 beschikbaar zijn gekomen uit een marktonderzoek bij 1.190 huishoudens. Ieder van deze huishoudens heeft gedurende een periode van vier weken een aantal kenmerken geregistreerd van alle inkomende en uitgaande poststukken en van alle uitgaande telefoongesprekken. De onderzoeksperiode heeft een volledig jaar bestreken.

Losbladig zaad

De uitgeverwereld kan erg vruchtbaar zijn als het om het lanceren van nieuwe ideeën gaat die geld in de lade doen rollen. Het jongste kind dat deze wereld op aarde heeft gebracht, is de losbladige uitgave. Tot voor enkele jaren kende men alleen de wetteksten die met behulp van losse velletjes — aanvullingen genoemd — „up to date” konden worden gehouden. Hierdoor kon de consument met geringe vertraging bijhouden hoe de overheid te laat haar wetgeving aanpaste aan de evoluerende maatschappelijke krachten.

Onlangs hebben de uitgevers geroken dat je ook andere publikaties losbladig kunt uitgeven. De consument die zich kennelijk graag laat gebruiken, blijkt er rijp voor te zijn encyclopedieën, geschiedenisboeken e.d. in losse velletjes aan te schaffen. De voordelen lijken velerlei. Je hoeft nauwelijks in de beurs te tasten, je kunt je leestempo aanpassen aan het verschijnen van de vellen, je mag zelf hobbijen door boekbinder te spelen en de uitgever garandeert je een actuele en deskundige verzameling.

Sinds kort raken ook de wetenschappers bedolven onder de wetenschappelijke losse blaadjes. De onderwerpen variëren van Euromarkt tot bedrijfseconomie. Als je je abonneert krijg je de eerste velletjes in een prachtig bedrukte band toegezonden. De omvang van de band doet veronderstellen dat de aanvullingen tot het einde der dagen zullen komen. Of die veronderstelling juist is, zal moeten blijken. In ieder geval garandeert een redactiestaf met vele klinkende hooggeleerde namen een serieuze opzet.

Dit nieuwe uitgeverskind zou wel eens een miskraam kunnen zijn. Hooggeleerde namen zeggen niets omdat het redactionele werk vaak wordt verricht door een bij de uitgever in dienst zijnde redactie-secretaris. De eerste vellen kunnen van hoog niveau zijn, maar geldt dat ook voor de aanvullingen? Wie voorkomt bovendien dat de redactie er na een jaar de brui aan geeft? In het ergste geval blijft de consumerende wetenschapper na verloop van tijd met een half lege band zitten, terwijl het onderwerp dat juist zo interessant is, nog niet blijkt te zijn behandeld. En wat een ellende bij de huidige gecomputeerde verzending als een aanvulling niet komt. Immers, een computer maakt geen fouten en de Post weet steeds van toeten noch blazen. Bovendien, welke deskundige is bereid een dergelijke uitgave te recenseren? Zou hij aan een recensie beginnen, dan dreigt hij er levenslang aan vast te zitten, daarmee voor gratis reclame zorgend. En wie kan beoordelen of de vrij hoge velprijs niet te hoog is?

De nieuwste vondst op dit gebied is die van een uitgever in het Oosten des Lands. Deze verzendt, uiteraard gecomputeerd, bij een losbladig boek, tegelijkertijd boeken mee met een briefje waarin staat: „Betaal de prijs door overmaking van of zendt het boek retour als u het niet belieft”.

Zo raakt de commercie de wetenschap. Ik houd — de lezer zal dit al hebben begrepen — niet van deze vruchtbare uitgeversideeën. Uitgevers zouden wat zuiniger met hun zaad moeten zijn. Doen ze dat niet, dan zouden de wetenschappers moeten weigeren als koppelaar dienst te doen.

I. Hoffman

Tabel 3. Gemiddeld aantal poststukken resp. telefoongesprekken per huishouden (per 4 weken)

(1) Bruto gezins- inkomen a) (in gulden)	(2) Gemiddeld aantal ver- zonden post- stukken	(3) Gemiddeld aantal uit- gaande tele- foongesprekken b)	(4) Totaal aantal uitgaande berichten (2) + (3)	(5) Postale aandeel (in %) (2) / (4)
< 7.000	12,4	21,5	33,9	36,6
7.000 - < 8.000	15,3	18,2	33,5	45,7
8.000 - < 9.000	14,3	21,3	35,6	40,2
9.000 - < 10.000	15,1	20,9	36,0	41,9
10.000 - < 12.000	12,5	22,1	34,6	36,1
12.000 - < 15.000	11,0	22,8	33,8	32,5
15.000 - < 18.000	13,3	27,0	40,3	33,0
18.000 - < 21.000	15,0	33,8	48,8	30,7
21.000 - < 24.000	18,9	38,1	57,0	33,2
24.000 - < 27.000	21,7	45,6	67,3	32,2
> 27.000	24,0	56,0	80,0	30,0

a) Inkomensniveau 1971/1972.

b) Incl. buitenshuis gevoerde telefoongesprekken.

Deze informatie bevestigt de zienswijze dat het postale medium aanzienlijk meer is dan een substituuut in geval van afwezigheid van een telefoonaansluiting. Immers, de hoogste inkomensklassen kennen een sterke telefoonpenetratie, maar het gemiddeld aantal verzonden poststukken is groter dan in de lagere inkomensklassen.

Dat het postale aandeel in het totaal aantal uitgaande berichten enigszins daalt bij stijging van het inkomen houdt ons inziens nauw verband met het verkeersscheppend karakter van een telefoonaansluiting in de specifieke privésfeer. De telefoon is namelijk uitermate geschikt voor het onderhouden van persoonlijke relaties in de vorm van berichten over diverse kleine wederwaardigheden. In tabel 4 wordt dit geïllustreerd door een verbijzondering naar onderwerp van de

uitgaande telefoongesprekken en van de verzonden poststukken.

Tabel 4. Onderverdeling naar onderwerp van de particuliere poststukken en telefoongesprekken

Bericht betrof	Medium	
	Post %	Telefoon %
goederentransacties	17,0	24,7
financiële transacties	16,2	0,6
informaties	5,3	10,8
afspraken	3,4	20,4
gelukwensen e.d.	35,4	2,4
overig privé	22,7	41,1
	100,0	100,0

De geschiktheid van de telefoon voor het sociale verkeer blijkt overduidelijk. Een uitzondering wordt gevormd door de categorie gelukwensen, condoléances e.d., die voornamelijk postaal wordt overgebracht. Het grote pluspunt van het gebruik van een poststuk voor deze gebeurtenissen is gelegen in de blijvende attentiewaarde.

Conclusies

In beschouwingen over de maatschappelijke functie van het postverkeer wordt dit medium, in tegenstelling tot de telefoon, meestal relatief sterk geassocieerd met sociaal zwakkeren. Deze mening klinkt o.a. door in vele discussies over de posttarieven. Gebleken is echter dat slechts 15% van het postverkeer afkomstig is van particulieren, terwijl dit voor 47% van het telefoonverkeer het geval is. Het door parti-

Werkgelegenheid, investerings en rendement

IR. C. L. J. VAN DER MEER*

- „1% extra investeringen kan werk betekenen voor ruim 3.000 mensen
- 1 punt meer voor het aandeel van de investeringen in de produktiewaarde van bedrijven kan nieuwe werkgelegenheid scheppen voor meer dan 30.000 mensen.
- ½ % rendementsverbetering kan bijna 40.000 nieuwe arbeidsplaatsen opleveren.

Deze duidelijke samenhang tussen rendementen, investeringen en werkgelegenheid komt naar voren uit berekeningen, die het Nederlands Economisch Instituut (NEI) heeft gemaakt als onderdeel van een investeringsonderzoek in opdracht van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)

aldus het weekblad *Onderneming*, uitgave van het VNO, in een bijlage van 4 oktober jl.

Is dit alles juist? Nee, zeggen 18 Groninger economen in een persbericht van 16 oktober. In het kort komt de kritiek hierop neer. Het NEI-onderzoek 1) is vaktechnisch onvoldoende, het NEI heeft te weinig voorbehoud gemaakt met betrekking tot de praktische betekenis van zijn onderzoek, en een aantal conclusies van het VNO kunnen in het geheel niet uit het NEI-onderzoek worden afgeleid.

VNO-voorzitter Van Veen verwees de kritiek onmiddellijk naar het NEI en bagatelliseerde de zaak als een meningsverschil tussen economen dat maar in de vakbladen moest worden uitgevochten. Na enige verwarring 2) stelde het NEI zich achter de resultaten van het onderzoek en de weergave daarvan in het blad *Onderneming*. Hiermee is naar buiten toe de indruk gevestigd dat er sprake is van één van de vele regelmatig voorkomende meningsverschillen tussen economen. Het gaat echter om meer dan alleen een meningsverschil.

De wetenschap heeft in onze samenleving een belangrijke taak om beleidsondersteunend werk te doen. Indien het preidikaat „wetenschappelijk” ten onrechte wordt gebruikt om bepaalde doeleinden van pressiegroepen te bereiken dan

culieren geïnitieerde postverkeer is bovendien in relatief sterke mate afkomstig van gezinnen uit de hogere inkomensklassen.

Tevens is in dit verband vermeldenswaard dat de postale uitgaven per gezin, momenteel gemiddeld ruim f. 40 en de telefoonuitgaven per particuliere aansluiting gemiddeld bijna f. 500 op jaarbasis bedragen. De telefoon is ook voor de lagere inkomensgroepen een belangrijker communicatiemiddel dan de post.

Het relatieve belang van post en telefoon als communicatiemiddel voor particulieren kan dus geen motief zijn voor een tarievenbeleid waarbij de verliesgevend posttarieven o.a. door de telefoon worden goedge maakt.

Het lijkt wenselijk in het toekomstige beleid met de hier gesignaleerde verschuivingen in het gebruik van post en telefoon rekening te houden.

J. C. E. Maas
J. Teijema

wordt daardoor de effectiviteit van een belangrijk instrument voor onze samenleving ondergraven. Is het niet vanzelfsprekend dat daartegen wordt geprotesteerd vanuit de universitaire gemeenschap?

De artikelen 3), waarin Paelinck, Iwema en Klaassen het NEI-beleid trachten te verdedigen, werpen slechts rookgordijnen op waardoor de zaken waar het om gaat aan de aandacht dreigen te ontsnappen. Geen nieuwe gezichtspunten dus, wel een misverstand. Zo wekt Klaassen in zijn cursiefje de indruk dat er volgens een aantal Groninger economen geen verband zou bestaan tussen werkgelegenheid en investeringen. Een dergelijk verband is door niemand ontkend. In het persbericht stond dat het niet de bedoeling was om zelf verbanden te postuleren of aan te tonen. Van Klaassen mogen we toch wel verwachten dat hij inziet dat het afwijzen van onderzoekresultaten iets anders is dan het aannemen van een tegengestelde hypothese.

In dit artikel zal worden getoond dat het NEI-onderzoek kwalitatief beneden de maat is, en dat het VNO de NEI-resultaten op een ontoelaatbare wijze heeft gebruikt om het algemeen belang van het eigen belang aan te tonen.

Aggregatie

Indien men het verband tussen werkgelegenheid, investeringen en rendement op vruchtbare wijze wil onderzoeken, rijst allereerst de vraag of de macro-economische aanpak, waar het NEI zich van bedient, geschikt is. Bij deze methode wordt ervan uitgegaan dat een landbouwbedrijf en een chemisch concern, een kleine zelfstandige en een multinational, een bedrijf in Europoort en een bedrijf in Drenthe alle in één verband mogen worden gedrongen. Het spreekt vanzelf dat bij een dergelijke aggregatie ernstige fouten kunnen worden gemaakt en dat een meer gedifferentieerde aanpak de voorkeur geniet. Het is immers duidelijk dat er grote structurele verschillen bestaan tussen bedrijfstakken, be-

* Ir. C. L. J. van der Meer is medewerker van de vakgroep toegepast economisch onderzoek van de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij heeft het persbericht van de 18 Groninger economen van 16 oktober jl. mede ondertekend en schreef dit artikel à titre personnel.

1) Stichting het Nederlands Economisch Instituut, *Investerings en werkgelegenheid*, Rotterdam, september 1974. De van belang zijnde regressievergelijkingen en de betekenis van de symbolen zijn samengevat in de bijlage bij dit artikel.

2) Volgens het *NRC Handelsblad* van dinsdag 15 en woensdag 16 oktober jl. heeft het NEI zich in eerste instantie gedistantieerd van de wijze van presentatie van de resultaten van het onderzoek door het VNO.

3) Prof. Dr. J. H. P. Paelinck, *Investerings en werkgelegenheid*, *ESB*, 6 november 1974; Prof. Dr. L. H. Klaassen, Een eigentijds economie-examen, *ESB*, 6 november 1974; Drs. R. Iwema, De arbeidsintensiteit van investeringen, *ESB*, 6 november 1974.

Een Rotterdams examen?

Aansluitend bij het cursiefje van L. H. Klaassen in *ESB* van 6 november, blz. 989

Professor: Dag, mijnheer, gaat U zitten.

Kandidaat: Dank U, professor.

P: U vindt de commissie bereid u het examen af te nemen. Ik zal U zelf enkele vragen stellen.

Ja, precies; wat ik U wilde vragen; bent U zuiver in de leer?

K: Maar professor ik meende dat U mij over de macro-economie wilde examineren.

P: Oh juist ja; ik ben abuis. Neemt U mij niet kwalijk hm. Waar het om gaat gelooft U in mijn leer pardon hm. Het gaat hierom: de werkgelegenheids-situatie in Nederland, die is niet zo best op dit moment. Nee, inderdaad, niet zo best. Wat dunkt U; wat moeten we eraan doen?

K: Bedoelt U dat? Maar dat is immers *evident* professor! De rendementen zijn te laag. Als de rendementen stijgen zal ongetwijfeld de werkgelegenheid toenemen. Het is toch bekend, dat wanneer — om een voorbeeld te nemen — de petrochemische industrie winstgevender wordt, zowel het motief als ook de middelen voor meer raffinaderijen aanwezig zijn. En daar zullen dan toch mensen moeten werken. Dat geldt natuurlijk ook voor andere bedrijfstakken: de detailhandel, de metaal, de landbouw. Ja dat levert arbeidsplaatsen op. Een kwestie van gezond verstand lijkt me.

P: Geweldig. In een woord geweldig. Wat een formulering. U belijdt het allemaal zo mooi.

K: Professor? Mag ik nog iets zeggen? Natuurlijk niet om indruk te maken. Maar, ik kan het ook nog anders zeggen. Afnemende rende-

menten leiden vanzelfsprekend tot werkloosheid. Welnu, dan is een logisch gevolg dat toenemende rendementen de werkgelegenheid doen verbeteren. Ja dat is *logica*. Hoe vindt U dat geformuleerd? Maar dat hoefde ik U natuurlijk niet te vertellen.

P: Inderdaad, inderdaad. Briljant. Had ik het niet gedacht. Wij hebben hetzelfde *gehoofd*. Is dat niet prachtig. Gefeliciteerd. Het examen is beëindigd. U bent geslaagd.

K: Dank U professor.

P: Oh ja, nog één ding. Interesseert U zich voor de hoe zal ik het zeggen voor de empirie?

K: Empirie? Ja, eigenlijk wel. Ik vind het altijd heel aardig om zo maar wat om mij heen te kijken en om wat met cijfers te gooichelen.

P: Enorm. Juist wat ik nodig heb. Ach, weet U, er blijven altijd twijfelaars. Dat is toch zo jammer. En nu had ik zo gedacht, als U mij nu eens kwam helpen met die empirische ja, hoe zal ik het zeggen illustratie. Dat is een mooi woord.

K: Als dat zou kunnen professor.

P: Beslist. U moest beslist informeren bij de Rotterdamse School. Binnenkort is daar zeker weer plaats voor geloofsgenoten pardon hm wat ik bedoel voor collega's.

J. R. Abbing

P.S. Een aardig boek voor de Rotterdamse School om mee te beginnen is misschien wel: J. J. Klant, *Spelregel voor economen*. Leiden, 1972.

drijfs-grootteklassen, regio's en bedrijven 4). Een bedrijfstakgewijs onderzoek lijkt dan ook de aangewezen weg. Zo mogelijk dienen de bedrijfstakken nader te worden onderverdeeld naar bedrijfsgrootte en regio. Ook zeer goed denkbaar en statistisch wellicht te prefereren is een steekproef onder een aantal bedrijven, zeker indien men een introductie van het VNO kan krijgen.

Het NEI is zonder enig commentaar over de aggregatieproblemen heen gestapt. Broekema 5) wijst — in een bepaalde context overigens — eveneens op de karakteristieke verschillen tussen bedrijfstakken, doch krijgt van Iwema het verwijt dat hij daarmee slachtoffer van een verarring tussen „macro- en micro-benadering” zou zijn. Uit de aggregatietheorie is nou juist bekend dat samenvoegen van allerlei uiteenlopende micro-verbanden tot één macro-verband tot verwarrende resultaten kan leiden. Hieraan gaat Iwema ook nu weer voorbij.

Economische verbanden

Bij het opsporen van kwantitatieve verbanden tussen economische grootheden is het kiezen of ontwerpen van een theorie een zeer belangrijk beslissingsmoment. Vaak bestaan er meerdere theorieën. Op grond van het empirische materiaal is het veelal niet mogelijk te kiezen uit verschillende theorieën. Het spreekt vanzelf dat de uitkomsten en interpretaties sterk afhankelijk zijn van het gebruikte model 6). Het NEI verwaarloost dit probleem volledig. Zo ontbreekt

elke verantwoording van de keuze van het gebruikte model. Ironisch genoeg is juist dat beetje theorie, dat erbij gehaald is, niet bruikbaar omdat de vereiste statistische gegevens ontbreken.

Volgens de heersende opvattingen in de econometrie is het niet toegestaan partiële verbanden geïsoleerd te bekijken. Wil men partiële verbanden tussen variabelen blootleggen; dan moet men vaak vele andere daarmee samenhangende variabelen eveneens in het wiskundige model opnemen ten einde te voorkomen dat ze op de achtergrond één ongecontroleerde verstoring invloeden spelen. Dit leidt er veelal toe dat er ingewikkelde meervergelijkingen-modellen ontstaan. En dan nog blijken voorspellingen vaak onbetrouwbaar.

In het NEI-onderzoek komen slechts vier op zich zelf staande regressievergelijkingen voor. De eenvoud van de ver-

4) Ook de winstinkomens van de bedrijfstakken verschillen van aard. Bij sommige bedrijfstakken heeft een groot deel van het winstinkomen het karakter van een rent. Men denke hier bijvoorbeeld aan het inkomen dat aan de grond toevalt, doch ook andere inkomens zoals aardgaswinst hebben het karakter van een rent. Enig onderscheid op dit punt is zeer wenselijk bij een analyse als de onderhavige.

5) E. Broekema, Investerings-, werkgelegenheid, arbeidsinkomensquote en rendement, *ESB*, 30 oktober 1974.

6) Broekema maakt een vergelijking tussen uitkomsten van het CPB en van het NEI. Hieruit blijkt dat een verschil in methodiek gemakkelijk leidt tot een verschil in de resultaten. Iwema gaat jammer genoeg niet in op deze afweging van methodiek en resultaten.

banden, die het NEI denkt gevonden te hebben, is ontroerend. Waarom maken anderen zoals het CPB het zich eigenlijk zo moeilijk met grote meervergelijkingen-modellen als het zo simpel kan? Het antwoord is dat de door het NEI gevonden verbanden op zich nietszeggend zijn. Tussen vele economische grootheden kunnen op dezelfde manier „statisch significante” verbanden gevonden worden. Veelal geeft de econoom echter geen cent voor zulke verbanden.

In concreto is het bezwaar het volgende. Gezocht is het verband tussen werkgelegenheid, investeringen en rendementen. Dan is het naïef om te zeggen: als de investeringen hoger zijn, zal de werkgelegenheid wel toenemen en als de rendementen hoger zijn, zal er wel meer geïnvesteerd worden. Welnu dit is nu juist wel gebeurd; recht tegen de gangbare gewoonten in en met miskenning van de bestaande theorieën, die van veel complexere samenhangen uitgaan, heeft het NEI een aantal partiële verbanden gespecificeerd en geschat.

Het artikel van Paelinck is gepresenteerd als theoretische verantwoording van het NEI-onderzoek doch het staat geheel los van deze problematiek en levert daarom helaas geen nieuwe gezichtspunten. Wellicht dat het in de ogen van mensen, die formules met devotie plegen te benadren, overkomt als een mystiek garantiemerk voor kwaliteit; bij een rationele beschouwing levert het echter geen argumenten op tegen mijn kritiek op het NEI-onderzoek.

De resultaten

In methodologisch opzicht valt er ook nog wel wat te zeggen over de berekeningen.

Allereerst blijkt dat vergelijking (1) en (2) (en in mindere mate ook de overige vergelijkingen) verwantschap vertonen. Immers in beide vergelijkingen komen werkgelegenheid en investeringen voor. Het is in zo'n geval gebruikelijk om op theoretische gronden een voorkeur uit te spreken voor een bepaald verband. Het NEI doet dit niet en verzuimt zelfs na te gaan of er een tegenstrijdigheid in de verbanden aanwezig is.

Een tweede punt is dat in de vergelijkingen (2), (3) en (4) dezelfde te verklaren grootheid voorkomt. Theoretisch is deze handelwijze verwerpelijk. Immers indien er samenhangen zijn tussen de verklarende variabelen, treedt er een ernstige vertekening op bij berekeningen als die van het NEI 7).

Een derde bezwaar richt zich tegen regressievergelijking (1). Bekend is dat investeringen en werkgelegenheid beide aan conjuncturele schommelingen bloot staan. Het negeren van de mogelijke invloed van de conjunctuur maakt een dergelijk verband vrijwel zinloos.

Tot slot constateren we voor alle vier de vergelijkingen een -- voor macro-economische verbanden -- zeer lage correlatiecoëfficiënt. In feite wordt slechts 50% van de totale variantie verklaard en van deze 50% komt nog een deel voor rekening van de tijdvariabele t . De partiële samenhangen, waarin men geïnteresseerd is, blijken dus zeer onbetrouwbaar te zijn. Als het NEI beweert dat multipele correlatiecoëfficiënten een relatief geringe betekenis hebben, kan slechts worden geconcludeerd dat het NEI de plank misgeslagen heeft. Deze conclusie wordt slechts bevestigd door de argumentatie die het NEI hiervoor geeft 8).

Interpretatie van de gevonden verbanden

Uit het bovenstaande moge blijken dat aan het NEI-onderzoek geen verantwoorde conclusies over de relatie tussen werkgelegenheid, investeringen en rendementen kunnen worden ontleend. Het NEI heeft verzuimd hierop te wijzen. Tegen het feit dat het VNO een aantal interpretaties van dit onderzoek publiceert en er praktische betekenis aan toekent kan men dus terecht bezwaar inbrengen. Erger

is het echter dat het VNO tevoorschijn komt met een aantal interpretaties die in geen enkel geval van het genoemde onderzoek mogen worden afgeleid, zelfs al zouden de resultaten van het NEI-onderzoek boven elke twijfel verheven zijn.

Zo heeft het VNO de volgende conclusies afgeleid uit het NEI rapport.

1. Uit vergelijking (2) zou blijken:

„Als dus de investeringsquote met 1 punt zou zijn toegenomen in 1974 zouden op zich ca. 32.000 arbeidsplaatsen extra gecreëerd zijn als gevolg van meer netto-investeringen, immers het investeringsbedrag in 1974 is 24,7 miljard”.

2. Uit vergelijking (3) zou blijken:

„In prijzen van 1974 zou een rendementverbetering van 0,5 procent, per miljoen gulden bruto-investeringen de schepping van 1,6 extra arbeidsplaatsen, inhouden. Bij de feitelijke investeringsomvang in 1974 is dat bijna 40.000 arbeidsplaatsen”.

3. En tot slot:

„Vergelijking (4) laat dan ook zien dat bij een stijging van de arbeidsinkomensquote met 1 punt, per miljoen gulden bruto-investeringen 3 arbeidsplaatsen minder worden gecreëerd. In gulden van 1974 is dat 1 arbeidsplaats minder. Bij een investeringsomvang van 24,7 miljard zou dit bijna 2500 minder arbeidsplaatsen inhouden”.

Wat doet het VNO hier in feite? Uit een verandering van een quotiënt worden conclusies afgeleid over veranderingen van teller en noemer afzonderlijk. Zo worden uit veranderingen van de (benaderde) arbeidsintensiteit van de bruto-

investeringen $\frac{\Delta L_t^*}{I_t^B}$ (het quotiënt) conclusies getrokken over

de werkgelegenheid (de teller). In de bovengenoemde citaten wordt steeds net gedaan alsof I_t^B een constante is en alsof ΔL_t^* de verklarende variabele is. Dit is een misvatting. Een

analogie bij de arbeidsproductiviteit $\left(\frac{Y}{L}\right)$ spreekt misschien

meer tot de verbeelding van de niet-mathematisch geschoolede lezer. Als bekend is dat de arbeidsproductiviteit verandert ten gevolge van een bepaalde oorzaak, dan weet je daarmee nog niet wat er met de productieomvang Y en de werkgelegenheid L gebeurt. Er zijn immers vele casusposities denkbaar die tot hetzelfde resultaat leiden.

De exercities van het VNO mogen dan van Iwema de mooie benaming „variantenanalyse onder ceteris paribus clausules” hebben gekregen, daarmee worden ze nog niet wetenschappelijk verantwoord. (Politiek misschien wel, om een beschuldiging van Iwema om te draaien).

7) Indien de „verklarende” variabelen i_t , r_t , a_t , en t in één multipele regressievergelijking worden opgenomen dan blijkt dat bij een betrouwbaarheid van 90% geen enkele coëfficiënt significant van nul verschilt. De verklaring hiervan moet worden gezocht in het feit dat de partiële correlatiecoëfficiënt tussen r_t en a_t gelijk is aan 0,976, tussen a_t en t gelijk is aan 0,956 en tussen r_t en t gelijk is aan 0,910.

8) Zo stelt het NEI op grond van de lage multipele correlatiecoëfficiënt van vergelijking (1) dat er naast $\frac{\Delta L_t^*}{I_t^B}$ ook nog andere invloeden

werkzaam zijn op $\frac{\Delta L_t^*}{L_t}$, maar: „die overige invloeden kunnen --

gezien de significantie van de wel opgenomen verklarende -- de bestaande relatie niet verstoren doch alleen aanvullen”. Dat dit onjuist is, kan gemakkelijk worden geïllustreerd door de geschatte relatie

voor de periode 1955-1974 uit te breiden met de variabele $\frac{\Delta L_t^*}{I_t^B}$

$$\frac{\Delta L_t^*}{L_t} = 0,0014 \frac{\Delta I_t^B}{I_t^B} + 0,2683 \frac{\Delta L_t^*}{I_t^B} - 0,0018 t + 0,0865 \quad (R = 0,96)$$

(0,0118) (0,0278) (0,0165) (0,184)

Het blijkt dat de coëfficiënt van $\frac{\Delta I_t^B}{I_t^B}$ dan onbetekend wordt.

Met behulp van de differentiaalrekening kan worden nagegaan onder welke voorwaarden kwantitatieve conclusies over de werkgelegenheid uit de vergelijkingen (2), (3) en (4) mogen worden afgeleid. Dan blijkt dat kennis van partiële relaties een voorwaarde is voor uitspraken. Daarnaast is de statistische betrouwbaarheid van de partiële verbanden van groot belang. Hoewel mag worden aangenomen dat Iwema dit ook inziet, worden de VNO-exercities toch wetenschappelijk verantwoord genoemd. Voor mij is dit onbegrijpelijk.

Gezien het feit dat het NEI zich toch achter de interpretaties van het VNO heeft gesteld, rijst de vraag of er een zodanig verband bestaat tussen de investeringen van het VNO en de werkgelegenheid bij het NEI dat daardoor het wetenschappelijk rendement van het NEI onacceptabel laag is geworden.

C. L. J. van der Meer

Bijlage regressievergelijkingen uit het NEI-onderzoek

$$(1) \quad \frac{\Delta L_t^*}{L_t} = 0,074 \frac{\Delta I_t^B}{I_t^B} - 0,081 t + 1,7 \quad R = 0,71$$

(0,024) (0,040) (0,718)

$$(2) \quad \frac{\Delta L_t^*}{I_t^B} = 4,130 i_t - 0,629 t - 60,3 \quad R = 0,70$$

(1,426) (0,264) (26,7)

$$(3) \quad \frac{\Delta L_t^*}{I_t^B} = 9,650 r_t + 0,638 t - 40,7 \quad R = 0,68$$

(3,813) (0,590) (22,6)

$$(4) \quad \frac{\Delta L_t^*}{I_t^B} = -3,091 a_t + 1,277 t + 222,1 \quad R = 0,67$$

(1,271) (0,857) (84,9)

Symbolen:

L_t	= werkgelegenheid in bedrijven in jaar t
ΔL_t^*	= mutatie idem in jaar t
I_t^B	= bruto-investeringen van bedrijven in vaste activa (exclusief woningen) uitgedrukt in guldens van 1949
ΔI_t^B	= mutatie idem in jaar t
i_t	= bruto-investeringen van bedrijven in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde van bedrijven in jaar t
r_t	= bruto-rendement op het totale in kapitaalgoederen geïnvesteerde vermogen in jaar t
a_t	= arbeidsinkomensquote van bedrijven
t	= lineaire trend
R	= multiële correlatiecoëfficiënt

.De getallen tussen haakjes geven de standaardfouten van de betreffende regressiecoëfficiënten weer.

Naschrift

Het geduld van de lezer wordt wel zwaar op de proef gesteld, maar het artikel van Ir. C. L. J. van der Meer „Werkgelegenheid, investeringen en rendement” noopt tot een wederwoord. Van der Meer stelt dat vanuit de universitaire wereld terecht wordt geprotesteerd „indien het predikaat „wetenschappelijk” ten onrechte wordt gebruikt om bepaalde doeleinden van persiegroepen te bereiken”. Deze zinsnede is niet geheel duidelijk. Ik neem aan dat Van der Meers bedoeling duidelijker en korter kan worden weergegeven door te zeggen dat het protest terecht is als het predikaat „wetenschappelijk” ten onrechte wordt gebruikt. Of het bepaalde doeleinden van persiegroepen dient, doet niet ter zake; dat is alleen maar een wat onvriendelijke her-

formulering van „de belangrijke taak om beleidsondersteunend werk te doen”, die Van der Meer in dezelfde alinea de wetenschap toekent. Kortom, als een onderzoekresultaat terecht het bedoelde predikaat draagt is er, neem ik aan, ook volgens Van der Meer geen bezwaar tegen als persiegroepen — en wie zijn dat in polarisatieland 1) niet — er bepaalde doeleinden mee trachten te bereiken. Dit ter wille van de duidelijkheid.

Ter wille van de duidelijkheid ook nog even het volgende. Ik heb enige moeite met de confrontatie van enkele uitspraken van „de achttien” met die van één van hen. De achttien zeggen in hun persbericht onder meer: „Als de praktijk van het econometrisch onderzoek sinds de tweede wereldoorlog één punt overtuigend heeft aangetoond, dan is het wel dat voorspellingen — hoe zorgvuldig ook voorbereid — vaak weinig betrouwbaar zijn”. Van der Meer schrijft nu: „De wetenschap” — bedoeld moet hier toch zijn de economische wetenschap — „heeft in onze samenleving een belangrijke taak om beleidsondersteunend werk te doen”. Ofschoon ik graag erken dat de achttien hier een belangrijk probleem hebben aangesneden, moeten we natuurlijk wel beseffen dat de uiterste consequentie van de eerste uitspraak de tweede ontkracht. Er moet dus naar een compromis worden gezocht en het zakelijke deel van Van der Meers betoog komt erop neer dat het in dit geval door het NEI gevonden compromis volgens hem niet acceptabel is. Daarom, nog een kort antwoord op zijn punten van kritiek — ontdaan van hun onvriendelijkheden — die ik zoveel mogelijk op de voet zal volgen, voor zover zij op het gewraakte deelrapport of mijn ESB-artikel daarover betrekking hebben.

Aggregatie

Er is voor elk macro-economisch onderzoek een optimaal aggregatieniveau dat mede bepaald wordt door het aggregatieniveau waarop het beleid plaatsvindt; hoe verder je je van dat laatste niveau af beweegt, zowel naar beneden als naar boven, hoe minder operationeel je onderzoekresultaat wordt. Veel macro-economische onderzoeken passen één verband toe op een complex van bedrijfstakken, bedrijfs-groottesklassen en regio's; men denke bijv. aan het gebruik van een macro-economische produktiefunctie. In de praktijk van het onderzoek hebben we niet alleen met het begrip optimaal aggregatieniveau, maar ook — gezien de beperkingen van het statistisch materiaal — met het begrip acceptabel aggregatieniveau te maken; men bedenke voorts hoeveel tijd en geld in het onderhavige geval met een onderzoek, op de door Van der Meer gesuggereerde wijze gedifferentieerd, gemoeid zou zijn. Welk aggregatieniveau in bepaalde omstandigheden als acceptabel kan worden beschouwd, hangt onder meer af van de mate van plausibiliteit van de getoetste hypothesen. In feite zou de discussie zich moeten toespitsen op de vraag of het *in dit geval* gehanteerde aggregatieniveau geoorloofd is, zoals de onderzoekers menen en zich niet moeten verliezen in de door Van der Meer — en nu ook door mij — gedebiteerde algemeenheden. De vraag is immers niet: op welk aggregatieniveau zou het onderzoek idealiter hebben moeten geschieden. Het heeft overigens geen zin om in een rapport als het onderhavige de zoveelste verhandeling over het uiterst gecompliceerde aggregatievraagstuk te schrijven.

Economische verbanden

Van der Meer stelt terecht dat men, om partiële verbanden tussen variabelen te vinden, vaak vele andere met het te verklaren fenomeen samenhangende variabelen eveneens in het model moet opnemen (cursivering door ondergetekende). Toch worden in de praktijk van het economisch onderzoek

1) De term dank ik aan Michel van der Plas.

dikwijls partiële verbanden afzonderlijk getoetst. Het gaat er daarom ook nu weer om of in dit geval partiële toetsing geoorloofd was. Daarover zou de discussie moeten gaan. De hamvraag is daarbij of de getoetste relaties voldoende eenduidig kunnen worden geïdentificeerd en daarbij speelt wederom de plausibiliteit van de theorie een rol. Van der Meer vindt het naïef om te zeggen dat als de investeringen hoger zijn, de werkgelegenheid zal toenemen en als de rendementen hoger zijn er wel meer geïnvesteerd zal worden. Dit is echter noch in het deelrapport, noch in mijn vorige artikel bewaerd. Ik verwijs daartoe, wat de invloed van de investeringsquote betreft, nogmaals naar de — ik geef toe eenvoudige, maar om die reden niet noodzakelijk verwerpelijke — theoretische beschouwingen in mijn vorige artikel onder het hoofd *Causaliteiten* opgenomen; dit niet omdat ik ze zelf zo'n vondst vind, maar juist omdat ik meen dat het tegendeel daarvan het geval is. Wat de invloed van het rendement betreft nog graag de volgende aanvulling. Bij netto- en vervangingsinvesteringen bestaat, althans buiten de groot industrie een keuzemogelijkheid tussen technieken. Als de bruto-kapitaalbeloning laag, resp. het loon hoog is, zullen relatief kapitaalintensieve investeringen bij beide de voorkeur hebben. Voorts zullen dan vervangingsinvesteringen versneld (rationalisatie) en netto-investeringen (capaciteitsuitbreiding) geremd worden, vooral bij arbeidsintensieve bedrijfstakken.

De resultaten

Van der Meer besteedt — in tegenstelling tot het bewuste deelrapport — relatief veel aandacht aan vergelijking (1). Deze vergelijking, die geheel buiten de in het rapport (en in mijn artikel) gepresenteerde theorie — handelend over de arbeidsintensiteit van de investeringen en niet over de omvang daarvan — valt, is echter weinig relevant. Bij vergelijking (1) is inderdaad van een mixtum van bestedings- en capaciteits-effect sprake en misschien zelfs ook wel van het intrappen van een open deur. De vergelijking is slechts opgenomen om te toetsen of de recentelijk nogal eens geponeerde stelling dat investeringsomvang en werkgelegenheidsmutatie niet gecorreleerd zouden zijn, juist is. Deze correlatie bleek er wel te zijn, zij het in afnemende mate.

Belangrijk is wel wat Van der Meer zegt over de vergelijkingen (2), (3) en (4), die de essentie van het deelrapport raken. Indien er in meerdere of mindere mate correlatie tussen de in die vergelijkingen respectievelijk gehanteerde verklarende variabelen i_t (investeringsquote), r_t (rendement) en a_t (arbeidsinkomensquote) bestaat, betekent dat vanzelf-

sprekend dat in de gemeten invloed op $\frac{\Delta L_t}{I_t^B}$ (arbeidsintensiteit bruto-investeringen) van veranderingen in één van die verklarende variabelen, tevens in meerdere of mindere mate de veranderingen in de andere verklarende variabelen meespelen. Dit is overigens alleen bij de variabelen r_t en a_t in belangrijke mate het geval. In de mate waarin er — in casu negatieve — correlatie tussen r_t en a_t bestaat, betekent dit dat rendementsveranderingen in de regressieperiode zijn samengegaan met — tegengestelde — veranderingen in de arbeidsinkomensquote. Een toename van het rendement met één percentagepunt creëert dan niettemin circa negen extra arbeidsplaatsen per miljoen gulden geïnvesteerd, indien die rendementsverandering op overeenkomstige wijze plaatsvindt als in de regressieperiode het geval was, m.a.w.

bij een constante structuur. Ook dit is echter een volkomen normale veronderstelling bij regressieberekeningen. Zo is het bijv. natuurlijk ook theoretisch denkbaar om het macro-economisch rendement met één percentagepunt te verhogen door uitsluitend de winst van Shell met talloze miljarden te verhogen. Het is duidelijk dat in een dergelijk geval de door VNO gemaakte exercities niet op gaan.

Een gevolg van het karakter van de vergelijkingen (2), (3) en (4) en de mogelijke intercorrelaties tussen een deel van de daarin paraïserende verklarende variabelen is vanzelfsprekend ook dat de door die vergelijkingen gemeten invloeden niet mogen worden opgeteld. Hiervan hebben we VNO — ten overvloede — uitdrukkelijk op de hoogte gesteld en bij mijn weten heeft VNO dat dan ook niet gedaan. Van der Meer moet begrijpen dat al deze en soortgelijke uitweidingen zoals verhandelingen over het aggregatievraagstuk en het identificatieprobleem de NEI-rapporten volstrekt onleesbaar zouden maken voor hen voor wie ze zijn bestemd. Bij vingeroefeningen voor tweede-jaarsstudenten in de econometrie is dat natuurlijk anders gesteld. Intercorrelatie tussen de verklarende variabelen kan vanzelfsprekend met zich brengen dat ze, in één vergelijking opgenomen, insignificante coëfficiënten opleveren. Dit geldt voor de vergelijkingen (2), (3) en (4), maar eveneens voor vergelijking (1) als Van der Meer daaraan een verklarende variabele toevoegt, die met de oorspronkelijke verklarende grootte de noemer gemeen heeft, terwijl hun tellers positief gecorreleerd zijn. Elk model, hoe verfijnd ook, kan verstoord worden door aan een of meer vergelijkingen één of meer verklarende variabelen toe te voegen, die met de reeds opgenomen verklarenden gecorreleerd zijn.

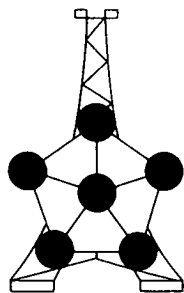
De relatief lage multiële correlatiecoëfficiënten van de vergelijkingen (2), (3) en (4) betekenen inderdaad niets minder dan dat slechts een bescheiden deel van de totale variantie verklaard wordt, maar ook niets meer; er mag dan ook niet de conclusie uit getrokken worden dat de partiële samenhangen zeer onbetrouwbaar zijn. Deze conclusie mag ook niet getrokken worden uit de relatief hoge intercorrelatie tussen r_t en t en tussen a_t en t . De statistische betrouwbaarheid van de partiële samenhangen wordt weergegeven door de standaardfouten van de regressiecoëfficiënten, waarin de — relatief lage — multiële correlatiecoëfficiënten van de vergelijkingen (2), (3) en (4) en de — relatief hoge — intercorrelatie tussen resp. r_t en t en a_t en t in vergelijking (3) en (4) zijn verwerkt. In de vergelijkingen (2), (3) en (4) is t overigens juist opgenomen om trendcorrelatie te vermijden. Deze procedure levert dezelfde regressiecoëfficiënten op als het van tevoren „reinigen” van de variabelen van hun trend en vervolgens de regressieberekening uitvoeren. In verband hiermee is de intercorrelatie tussen r_t en a_t ook lager dan Van der Meer heeft berekend.

Interpretatie van de gevonden verbanden

Aan wat ik in het voorgaande en in mijn vorige *ESB*-artikel hier over heb opgemerkt, heb ik weinig meer toe te voegen. Als ten gevolge van een bepaalde oorzaak de arbeidsproductiviteit toeneemt bij een gegeven omvang van de werkgelegenheid, dan neemt ook de productie-omvang toe, tenzij die bepaalde oorzaak tegelijkertijd de werkgelegenheid doet afnemen. Bij de appreciatie van de finzinnige opmerking waarmee mijn opponent zijn betoog besluit, zal ik maar zijn — hopelijk voor hem — jeugdige leeftijd in aanmerking nemen.

R.I.

Met „ESB” een beter economisch-politiek inzicht

De Club van Rome en de energie

DR. A. A. DE BOER

Het z.g. tweede rapport van de Club van Rome 1) kan uiteraard eerst volledig worden beoordeeld aan de hand van de nu nog niet beschikbare achtergrondinformatie. Het voor ons liggend boekwerk echter is van minstens even grote betekenis als de technische rapporten, omdat dit het document is waarop politici en opiniemakers zich zullen baseren voor zover zij zich niet beperken tot de lectuur van uittreksels en commentaren.

Dit laatste brengt het gevaar met zich mee dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen het onderzoek zelf en de interpretatie die de auteurs van het rapport daaraan geven. Dit gevaar is des te reëler nu behalve een apocalyps ook een evangelie, een beleidsadvies dus, wordt gepresenteerd in de vorm van scenario's die een uitweg moeten bieden uit de problemen. Gezien het aureool van gezag dat het gevolg is van het etiket *Club van Rome* is er dus alle reden na te gaan in hoeverre de voorgestelde scenario's op aanvaardbare wijze uit de resultaten van modelonderzoek voortvloeien.

Na het overzicht dat Prof. Tinbergen in dit tijdschrift heeft gegeven van de inhoud van het boek 2) kan ik mij beperken tot het onderwerp energie. Daarbij wil ik twee problemen bezien. In de eerste plaats roept het werk vragen bij mij op met betrekking tot bepaalde delen van de studie waarvan de beoordeling buiten mijn competentie valt, maar die niettemin voor de energiep politiek van grote betekenis zijn. Ik doel hier op de beschouwingen betreffende de groei van de bevolking en het nationale inkomen. In de tweede plaats meen ik dat enige kritische kanttekeningen geplaatst moeten worden bij de passage's die betrekking hebben op de energie.

Bevolkingsgroei

In het speciale energienummer van *ESB* 3) heb ik getracht verband te leggen tussen bevolkingsgroei, welvaart en energieverbruik, uitgaande van de noodzaak wat betreft het remmen van de bevolkingsgroei en de ontwikkeling van de arme landen rekening houdend met de

grenzen van het mogelijke. Wat dit laatste betreft ontleende ik enig getallemateriaal aan een studie van Prof. Tinbergen 4). Daarbij bleek, hoe belangrijk de relatie is tussen de genoemde drie factoren voor het schatten van een mogelijk verloop van energieverbruik en van de daarmee gepaard gaande uitputting van grondstoffen voor de energieproductie. Daar werd o.a. gerekend met een bevolkingstoename in de ontwikkelingslanden van gemiddeld 1,5% in de komende 40 jaar.

Ook de auteurs van het tweede rapport aan de Club van Rome werken niet meer met globale cijfers, maar delen de wereld in in een aantal regio's met elk hun eigen hebbelijkheden en eigenaardigheden. Zij zijn echter met betrekking tot de mogelijkheid de bevolkingsgroei te remmen pessimistischer. Daarbij baseren zij zich op het resultaat van een modelonderzoek, volgens hetwelk het bereiken van de evenwichtswaarde van de vruchtbaarheid eerst kan worden verwacht 35 jaar nadat een begin is gemaakt met het voeren van een effectieve bevolkingspolitiek, terwijl eerst 40 jaar daarna de stabilisatie van de bevolking in de ontwikkelingslanden wordt bereikt. De evenwichtswaarde van de vruchtbaarheid is de geboortekans naar leeftijd die hoort bij een stabiel bevolkingsniveau; de periode van 40 jaar is nodig om van de bestaande leeftijdsopbouw van de bevolking (met relatief veel jongeren) te komen tot de eveneens bij het stabiele niveau behorende leeftijdsopbouw.

De vraag is in hoeverre dit schema een fundamenteel resultaat is van de modelstudies, m.a.w. in hoeverre men bepaalde traagheidseffecten moet toeschrijven aan in het systeem ingebouwde mechanismen. Het is duidelijk, dat een bepaalde periode nodig is om een leeftijdsopbouw aan te passen. De eerste periode echter lijkt mij minder mechanisch. Het zou tot de duidelijkheid van de conclusies bijdragen als wij wisten, of het theoretisch mogelijk is om voor landen met een sterke aanwas en dus een relatief groot aandeel jongeren in de leeftijdsopbouw een radicaler streefwaarde voor de vermindering van de groei na te streven dan met de evenwichtsvruchtbaar-

heid overeenkomt. De vraag, of dit forceren ook praktisch mogelijk is (bijv. als binnen een kortere tijd dan men nu verwacht de noodzaak van een radicale bevolkingspolitiek duidelijk wordt in de ontwikkelingslanden) lijkt mij een nadere analyse waard. Hierover geeft het boek weinig klaarheid; men kan echter alleen ten volle profijt trekken van de bevolkingsstudies als duidelijker wordt aangegeven wat er aan remmingen en vertragingen in de werkelijkheid zit ingebouwd en wat de optimist nog mag hopen.

De olievoorziening

Soortgelijke opmerkingen kan men maken met betrekking tot de gepresenteerde energie-scenario's, voor zover deze uit de niet altijd erg overzichtelijke presentatie zijn te reconstrueren. Duidelijk is alleen, dat de auteurs geen onderscheid maken tussen de problemen van vandaag waarbij de olievoorziening centraal staat en problemen op langere termijn die althans enig inzicht vereisen in de rol die verschillende energiedragers en productiewijzen kunnen spelen. Zij draperen hun gehele energie-scenario rondom de vraag hoe de olieproducerende landen hun nationale inkomen anno 2025 en het niveau van hun buitenlandse beleggingen kunnen maximaliseren; een wat vreemd criterium voor een club die matiging predikt. De modelstudies zouden hebben uitgewezen dat het belang van de producent (als hij deze criteria aanvaardt) niet ver afligt van dat van de verbruikerslanden die bij een matiging van hun energieverbruik streven naar een continuïteit in hun olievoorziening; de optimale prijs zou in beide gevallen ongeveer gelijk zijn.

1) Mesarović en Pestel, *Menschheit am Wendepunkt*, Hannover, 1974.

2) *ESB*, nr. 2977, 13 november 1974.

3) Een wereldplan voor energie, *ESB*, nr. 2954, 5 juni 1974.

4) J. Tinbergen, *Development and environmental aims; an intuitive view*, 1974.

Dat in het kader van een dergelijk model de belangen van produktieland en verbruikersland niet ver uiteen zullen liggen als al bij voorbaat een aantal belangen-parallelle worden ingebakken, is duidelijk. Een lage prijs betekent voor de producent te lage inkomsten, en (althans in het model) voor de verbruikerslanden een te geringe inspanning om nieuwe energiebronnen te ontwikkelen. Bij een te hoge prijs is er schade voor de consument, maar ook de producent is benadeeld doordat de afzet stagneert. Men wrijft wel even de ogen uit als men bij wijze van toelichting leest, dat de modelstudies hebben *aangehouden* dat handhaving van de lage olieprijs van vóór de crisis de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen gedurende de komende jaren zou hebben verhinderd totdat de olie op zou zijn. De vraag is, wat er van het optimum van de Club van Rome overblijft als wij in het model het prijsniveau van olie en de zorg om de toekomstige energievoorziening loskoppelen. De politicus zal uit het verleden de les moeten trekken dat hij ook bij een schijnbaar gunstig prijsniveau voor olie de overschakeling op andere energiebronnen nastreeft.

Ik wil niet het belang van dergelijke

modelstudies in twijfel trekken, maar bij het formuleren van een politiek scenario moet men de resultaten ervan hanteren met inzicht en begrip voor de beperkingen die nu eenmaal aan een zo theoretische structuur inherent zijn. De *voorspellende* waarde van een model waarin ontwikkelingen in het eerste kwart van de 21e eeuw worden geschat met behulp van wat wij nu weten over prijzen, vraag en aanbod, en vervangingselasticiteiten, is namelijk nihil en dat mag men niet uit het oog verliezen.

Het energie-scenario

Zonder met deze beperkingen rekening te houden, nemen de auteurs hun olie-scenario als basis voor een energie-scenario voor de komende honderd jaar. In een vaag verhaal schetsen zij drie fasen: in de eerste fase ligt de nadruk op de olie, daarna komt de periode van de steenkool die rijkelijk voorhanden is en vervolgens verschijnt de zonne-energie.

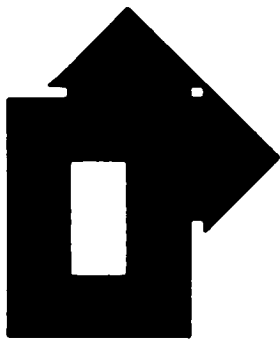
Dit scenario nu stelt de auteurs voor twee problemen, maar daartegenover staat één belangrijk winstpunt.

Het eerste probleem is, dat het

scenario staat of valt met de medewerking van de olieproducerende landen. Het is duidelijk dat een scenario waarin de hoge inkomsten door die landen worden bereikt als gevolg van een volledige uitputting van de thans bekende reserves binnen enkele decennia, niet zo aantrekkelijk is. Men gaat er echter van uit dat de landen in het Midden-Oosten hier niet zo zwaar aan tillen omdat zij immers de aangewezen landen zijn om ons in de 21e eeuw aan zonne-energie te helpen.

Het tweede probleem is, dat het scenario gebaseerd is op een zonnig optimisme ten aanzien van de technische ontwikkeling, waartegen vele adepten van de Club van Rome ons steeds met zoveel overtuigingskracht hebben gewaarschuwd: men moet een miljoen vierkante kilometer bebouwen met zonnecollectoren, men moet milieuvriendelijke kolenvinningsmethoden ontwikkelen, men moet grote installaties ontwikkelen en bouwen voor bijv. de vergassing van kolen en de produktie van vloeibare brandstof uit kolen; men moet tenslotte onze gehele energiehuishouding aanpassen aan de eis van groeivermindering. Ook dit levert geen probleem op voor de auteurs; zij pretenderen de technische

Au courant

Roeien met de riemen die wij niet hebben

A. F. VAN ZWEEDEN

Op het moment dat deze kroniek wordt geschreven, is nog onbekend hoe het gegaan is met het centraal akkoord arbeidsvoorwaarden 1975. Met haar samenstel van maatregelen heeft de regering de onderhandelende partijen een handje willen helpen, maar de verdelende rechtvaardigheid die zij daarbij heeft betracht leverde als voorlopige uitkomst op dat geen van hen eigenlijk helemaal tevreden was.

Zinniger dan te speculeren op de uitkomst van het overleg in de Stichting van de Arbeid lijkt het mij eens te onderzoeken hoe het komt dat het economische beleid zo weinig effectief is.

Het is te ver gezocht om te beweren dat de regering opnieuw een economische crisis nodig had om tot zaken te komen met de sociale partners. Voor

een deel hebben zij de merkwaardige interventie van het kabinet zelf uitgelokt toen zij, zonder een loonakkoord te hebben gesloten, bij de regering terugkwamen met een vragenlijstje. De beantwoording daarvan vergde wat rekenwerk van het Centraal Planbureau en ziedaar, de uitkomst was een maar half zo grote groei van de wereldhandel dan oorspronkelijk was verwacht.

Ik ben bang dat de gang van zaken niet zo simpel is geweest. Dat blijkt trouwens uit de *Nota nieuwe beleidsvoornemens* die Kamer en bedrijfsleven kregen voorgelegd. Met grote openhartigheid bekennt het kabinet daarin ook eigen falen. De regering erkent immers dat zij zich heeft misrekend met de woningbouwproduktie. In 1974 werd niet met de bouw van 130.000 wonin-

gen begonnen, maar vermoedelijk met niet meer dan 115.000. Voor het komende jaar zou het aantal, zonder nadere maatregelen, zelfs dalen tot 110.000.

Ernstig zijn de gevolgen van het inzakken van de woningbouw voor de werkgelegenheid. Bedenklijk is dat de overheid (rijk, gemeenten en provincies) blijkbaar niet bij machte is de eigen investeringen in de hand te houden. Zo moeten de investeringen in weg- en waterbouw dit jaar met ongeveer f. 500 mln. naar beneden worden aangepast, omdat de op de begroting genoteerde bedragen eenvoudig niet zijn uitgegeven. Hier zit de overheid blijkbaar zich zelf in de weg, want de oorzaak wordt gezocht in wat „procedurele vertragingen” wordt genoemd, een woord waar-

en economische verwezenlijking van dit programma aan de hand van hun modelstudies te hebben *aangetoond*, een pretentie waarop ik verder maar geen commentaar geef.

Het winstpunt tenslotte is, dat dit scenario het antwoord is op wat genoemd wordt het *technologisch optimisme* van degenen die een ongebreidelde groei verdedigen op grond van de overweging dat er voldoende uranium is om binnen honderd jaar helemaal op kernenergie over te schakelen. Deze niet onbelangrijke aap komt eerst in hoofdstuk 10, dat genoemd is *Kernenergie: een faustischer Pakt?* uit de mouw: ook het vermijden van de toepassing van de kernenergie hoort tot de doelstellingen.

De werkelijkheid

Met de werkelijkheid heeft dit alles bitter weinig te maken. In het hiervoor geciteerde energienummer van *ESB* heeft Prof. Latzko er duidelijk op gewezen dat men zelfs bij het afremmen van de groei als beschreven in het artikel „Een wereldplan voor energie” knelpunten in de jaren '80 moet vrezen, nl.

mee de koningin bij het uitspreken van de Troonrede ook al moeite had. Het blijkt gemakkelijker te zijn grote bedragen op te voeren die de illusie wekken dat krachtige stimulansen worden toegediend, dan die bedragen ook werkelijk te besteden om er mensen mee aan het werk te zetten.

Ik kan mij steeds minder aan de indruk onttrekken, dat de economische politiek haar greep op de gebeurtenissen begint te verliezen. Hoe denkt de overheid particuliere investeringen aan te moedigen, laat staan te reguleren, als zij haar eigen investeringen niet op peil kan houden? Ook in het aanvullende programma komen bedragen voor die mij te denken geven. Wat moet er bijvoorbeeld gebeuren met die f. 250 mln. „voor het behoud en scheppen van arbeidsplaatsen in industrie en midden- en kleinbedrijf” en met die f. 200 mln. „ter vermindering van de kwalitatieve discrepantie tussen vraag en aanbod van arbeid”?

Ik durf er niet aan te denken dat de veel grotere sommen, die gebruikt moeten worden om de werkloosheid in de bouw in te dammen, ook niet volledig tot besteding komen, bijv. doordat er niet voldoende projecten bestekklaar zijn.

De hele discussie over economische politiek, indicatieve planning en inkomenspolitiek dreigt zich te verliezen in een wat ijle, theoretische sfeer. Zelfs het z.g. harde onderhandelen in

een onvoldoende productiecapaciteit voor olie en uranium, terwijl substitutie door kolen geen soelaas schijnt te kunnen bieden wegens milieuproblemen bij de dagbouw en gebrek aan mijnwerkers bij de ondergrondse winning. Dat zijn geen problemen die men oplost met een computer, zeker niet op de manier van de Club van Rome en haar medewerkers.

Kernpunt van mijn kritiek echter blijft de overschatting van de realiteitswaarde van het oliemodel. Het zou in dit verband goed zijn als wat meer aandacht besteed zou worden aan de Noorse filosofie die ook andere landen rond het continentaal plat begint aan te spreken en misschien in een later stadium ook in het Midden-Oosten meer aanspreekt dan de filosofie van de auteurs van het tweede rapport aan de Club van Rome. Voor de Noren geldt *niet* het geldelijk gewin als criterium voor de bepaling van het uitputtingstempo van olie uit de Noordzee, maar een optimale absorptie van de stroom van rijkdom van buiten door de nationale economie; verder de garantie van continuïteit van die stroom om de reactie te voorkomen die zou optreden als die stroom bruto zou opdrogen. Dit lijkt mij een aantrekkelijker

de Stichting van de Arbeid is een schimmig spel met niet-reële cijfers.

Ieder kan de cijfers van het Centraal Planbureau interpreteren zoals hij wil. Het aanvaarden van die macro-economische berekeningen moet berusten op een afspraak. Als iedere partij voor zich gaat uitrekenen wat 13% loonkostenstijging in een jaar werkelijk voor een specifieke bedrijfstak of groep van bedrijven betekent, valt er gewoon niet te praten. We moeten doen alsof de gemiddelde stijging van het reëel vrij besteedbare inkomen inderdaad 2,5 à 3% zal zijn en dat 13% niets anders is dan 13%. We moeten de fictie aanvaarden dat de gemiddelde produktiviteitsstijging een goed uitgangspunt is voor het maken van sommen.

We hebben zelfs fictieve persoonlijkheden uitgevonden om ons het rekenen te vergemakkelijken, de modale werknemer bijvoorbeeld die nog altijd f. 19.500 per jaar verdient en er altijd 2,5 à 3% reëel op vooruitgaat, of we hem er nu 1,5% bijgeven of 3%, of helemaal niets. Wat in deze wereld van schimmen en cijfers wel hard is en reëel, dat is het van maand tot maand stijgende werkloosheidscijfer en het van maand tot maand oplopende prijsindexcijfer.

„We moeten roeien met de riemen die we niet hebben”, zo luidt de onvergankelijke uitspraak van minister Boersma, toen een journalist hem vroeg welke instrumenten hij nu ter beschik-

scenario voor een olieproducerend land dan de garantie op papier van een hoog nationaal inkomen en lege oliebronnen in het jaar 2025.

Dit alles wil niet zeggen dat er in het tweede rapport aan de Club van Rome geen behartenswaardige dingen zouden staan. Te beoordelen wat betreft die delen van het rapport waarin de nadruk ligt op andere dan energieproblemen. Ook is het van belang dat de auteurs er duidelijk op wijzen dat de complexiteit van onze samenleving snel toeneemt; de bevolkingsgroei en de ingewikkeldheid van de techniek versterken de noodzaak tot het organiseren van onze samenleving die daardoor extra kwetsbaar wordt. De mensheid moet tijdig initiatieven nemen om catastrofes te voorkomen; samenwerking op mondiaal niveau is daartoe nodig. Maar iedere beschouwing over de ontwikkeling op lange termijn heeft zijn beperkingen; dat Mesarović c.s. erin zouden zijn geslaagd om het mechanisme van die ontwikkeling te ontsluiten, zoals in sommige delen van het boek doorklinkt al staat het er niet met zoveel woorden, lijkt mij te veel eer voor de computer. En voor Mesarović, Pestel en de Club van Rome.

A. A. de Boer

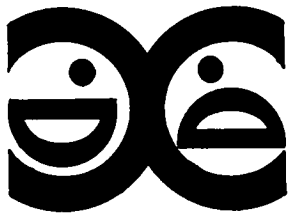
king had om invloed uit te oefenen op de conjunctuur. Wat houdt zo'n uitspraak eigenlijk in?

In de eerste plaats dat er geen loonpolitiek kan worden gevoerd, omdat a. de bestaande Loonwet van Roolvink onbruikbaar is; b. de Machtigingswet niet zo maar kan worden geprolonged.

In de tweede plaats houdt die uitspraak de erkenning in dat alles wat de regering kan doen om invloed uit te oefenen is omstandigheden scheppen waaronder het voor de elkaar zo slecht liggende sociale partners mogelijk wordt gemaakt een centraal akkoord te sluiten.

Voorts kan men ook nog uit Boersma's tekst opmaken dat een typisch conjunctuurpolitiek instrument als de wiebeltax ook onbruikbaar is geworden. Tenslotte duidt zijn exclamatie erop dat het schort aan voldoende coördinatie van de dan wel beschikbare instrumenten die nog uit de gereedschapskist van Keynes komen.

De SER heeft de al jaren geleden begonnen studie van het conjunctuurpolitieke instrumentarium nooit voltooid. Misschien is dat maar goed ook, omdat er veel meer behoefte is aan verandering van de structuren en methoden waarmee wij hebben leren werken. Als overlegorganen hebben SER en Stichting van de Arbeid eigenlijk geen functie meer. De SER kan nog wel als adviesorgaan van de regering dienen, maar in de grote sociaal-economische

Stakingsrecht voor ambtenaren

DRS. L. FAASE

Op 18 oktober 1961 werd in Turijn door de ministers van zestien Europese staten die lid zijn van de Raad van Europa, het Europees Sociaal Handvest getekend. Artikel 6 lid 4 van dit handvest geeft aan dat ook werknemers in overheidsdienst recht op staking dienen te hebben. De Nederlandse regering is tot op heden de enige geweest die het handvest niet heeft geratificeerd, terecht niet voor zover men oog wil hebben voor de noodzaak eerst een adequate stakingswetgeving te realiseren. Hierin zouden stakingsacties weliswaar worden toegestaan, maar ingebed moeten worden in een maatschappelijk aanvaardbaar kader. Dat wil zeggen dat de rechter goede, of liever objectieve normen zou kunnen hanteren bij de beoordeling van het rechtmatige karakter van een staking. Een van de knelpunten bij een spoedige totstandkoming van een dergelijke stakingswetgeving was (en is) het stakingsrecht voor ambtenaren. Sinds 1961 hebben talloze deskundigen zich gebogen over dit probleem. In diverse publikaties is de positie van de ambtenaar veelal op zakelijke, maar ook op levensbeschouwelijke wijze aan de orde gesteld. De voor- en nadelen van het stakingsrecht zijn intussen breed uitgemeten en niet zelden is de Nederlandse burger schrik aangejaagd door verwijzingen naar stakingen bij de Franse Spoorwegen en de Italiaanse PTT.

Stakingen en met name stakingen van publieke diensten vormen niet alleen een verstoring van de relatie tussen werkgever en werknemer, zij duperen burgers die met het conflict in wezen niets te maken hebben. Toch is er een trend te bespeuren van volstrekte afwijzing naar voorzichtige acceptering. De discussie verplaatst zich steeds meer naar de voorwaarden waaronder het stakingsrecht mag worden geëffectueerd en dat wil zoveel zeggen, dat kennelijk nu de tijd rijp wordt om inderdaad in een breder maatschappelijk kader vast te stellen welke normen men kan hanteren bij

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Sociologisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam**

de vaststelling van de rechtmatigheid van de werkstaking.

Op 29 april 1969 werd hiertoe de eerste stoot gegeven. De Tweede Kamer der Staten Generaal ontving de wetsontwerpen 10.110 en 10.111, regelingen met betrekking tot commissies van onderzoek inzake de werkstaking en wettelijke bepalingen met betrekking tot de werkstaking. Vervolgens werd bij KB van 24 maart 1970 de Staatscommissie van Advies inzake het Rechtskarakter van de Ambtenaarsverhouding ingesteld. Het gaat hier om de z.g. Commissie-Toxo-

peus, welke globaal gesteld als opdracht kreeg:

- a. een onderzoek in te stellen naar de relatie overheid-overheidspersoneel (zowel inhoudelijk als naar rechtskarakter);
- b. na te gaan of het stakingsrecht voor overheidspersoneel strookt met de hedendaagse ambtenaarsverhouding en de huidige staatsrechtelijke en bestuursverhoudingen (denk ook aan lagere publiekrechtelijke organen!);
- c. na te denken over de positief-rechtelijke en staatsrechtelijke consequenties van het al of niet toekennen van stakingsrecht.

Daarnaast werd de vraag gesteld in hoeverre het overheidspersoneel geheel of gedeeltelijk een fundamenteel andere positie inneemt vergeleken met werknemers in het particuliere bedrijfsleven en of in dit geval een onderscheiden reglementering van de rechtspositie van het overheidspersoneel noodzakelijk zou zijn.

De commissie is aan het werk getogen, maar heeft haar taak niet kunnen volbrengen. De Troonrede van 1973 maakte een abrupt einde aan haar werkzaamheden door de vermelding dat „de regering heeft besloten tot bevordering van spoedige ratificatie van het Europees Sociaal Handvest met inbegrip van de erkenning van het stakingsrecht ook voor ambtenaren”. De Commissie-Toxopeus leverde haar opdracht in. De Algemene Bond van Ambtenaren betreurde dit laatste, maar stemde van harte in met de erkenning van het stakingsrecht, al sinds 1914 een actiepunt van de bond. De Katholieke Bond van Overheidspersoneel sloot zich er eveneens graag bij aan. Voor de Nederlandse Christelijke Bond voor Overheidspersoneel begon een periode van bezinning en inkeer. De „worgwet” van Abraham Kuiper zal door zijn politieke nazaten om hals worden gebracht.

Toch moet de vraag worden gesteld of het verstandig was dat minister De Gaay Fortman de resultaten van de Commissie-Toxopeus niet heeft afgewacht. In de eerste plaats stond de commissie al op het punt om eind 1973 te rapporteren.

discussie over inkomens- en machtsverdeling speelt hij geen wezenlijke rol meer. De raad zette zich zelf dit jaar definitief buiten spel, toen hij het besluit nam het rapport van de economische deskundigen niet meer van commentaar te voorzien.

Wat dan wel? Mr. J. Hollander, directeur van het VNO, heeft eens (in 1970) het model ontworpen voor een „democratische planning”, waarbij werkgevers, werknemers en overheid een soort pandoer spelen met open kaarten. Iedere partij legt zijn wensen op tafel en verschaft de anderen alle re-

levante informatie. Samen maken zij een soort sociaal-economisch werkplan, dat tot stand komt door wederkerig geven en nemen, inleveren en incasseren. Er wordt „eerlijk” gespeeld, d.w.z. op basis van wetenschappelijk verifieerbare feiten en zonder ideologische kaarten in de mouw. Het lijkt mij meer een model voor een door technocraten geleide samenleving, dat op zijn minst zou moeten voldoen aan de voorwaarde dat alle partijen, qua informatie en kennis, ook gelijkwaardig zijn.

A. F. van Zweeden

In de tweede plaats zouden de uitkomsten van dit rapport de erop volgende discussie wat meer structuur hebben gegeven en de taak van de regering om met een goede regeling voor de dag te komen, aanzienlijk hebben verlicht. De Troonrede bevatte immers niets meer dan een schone intentieverklaring. Op de consequenties van deze intentieverklaring wachten wij nu nog steeds.

Gezien de politieke situatie waarin het Kabinet zich bevond was de verklaring wel begrijpelijk. Met name de progressieve drie wilden schoon schip maken en daarbij was de medewerking van de vakbeweging van essentieel belang. Het voornemen om het Europees Sociaal Handvest te ondertekenen was daarbij een eerste handreiking. Voor de ambtenaren was daarbij vooral van belang dat de strafrechtelijke bepalingen ingeval van werkstaking zouden verdwijnen. Een stuk discriminatie werd hierbij opgeheven. Daarbij liet De Gaay Fortman Sr. er geen twijfel over bestaan dat hij hiervoor in de plaats geen disciplinaire (straf)maatregelen tegen stakende ambtenaren zou willen invoeren.

De positie van de ambtenaar

De weerstand tegen het stakingsrecht voor ambtenaren dan wel de voorkeur van velen om in plaats hiervan disciplinaire maatregelen tegen stakende ambtenaren op te nemen in het Algemeen Rijksambtenarenreglement is met name begrijpelijk vanuit de visie die men hanteert op de positie die de ambtenaar in de samenleving inneemt. Die positie zou sterk verschillen van die van de particuliere werknemer. Roethof 1) heeft zowel de elementen welke die bijzondere positie bepalen alsmede de tegenargumenten bondig samengevat. Als positiebepalende elementen noemt hij ten eerste dat een ambtenarenstaking steeds een politiek karakter heeft omdat zij tegen de overheid gericht is. Een ambtenarenstaking zou bovendien tegen het algemeen belang ingaan. En tenslotte zou een staking van ambtenaren ingaan tegen de ambtsethiek. Roethof is van mening dat die bezwaren geen opgeld doen, zeker niet daar waar de relaties tussen staat en maatschappij fundamentele wijzigingen hebben ondergaan. In de eerste plaats kan gemakkelijk een onderscheid worden gemaakt tussen de overheid als (lands)bestuurder en de overheid als werkgever. De staking kan heel goed betrekking hebben op het arbeidsvoorwaardenpakket. De praktijk van het georganiseerd overleg bewijst m.i. trouwens dat het heel goed mogelijk is om met de regering van mening te verschillen over het arbeidsvoorwaardenpakket zonder politieke doeleinden ter discussie te stellen, alhoewel het juist van de kant van de overheid nogal moeilijk blijkt de consequenties van haar politiek handelen met betrekking tot

arbeidsvoorwaarden van werknemers goed te doordenken en gescheiden te houden. (Denk bijv. aan de overplaatsing van de PTT-staf).

In de tweede plaats blijft de aantasting van het algemeen belang een punt van overweging, maar men kan dat niet eenzijdig op de ambtenaar betrekken. Talloze particuliere ondernemingen vervullen maatschappelijk belangrijker functies dan menige overheidsdienst. Het is dan ook om die reden dat Van Esveld in niet weinig van zijn schriftelijke expressies betoogt dat het stakingswapen een verouderd instrument is en niet thuis hoort in een moderne samenleving 2). Ook over het punt van de ambtsethiek kunnen we kort zijn. Roethof stelt niet ten onrechte dat de massa's werknemers in overheidsdienst zich in hun dienende functie in niets onderscheiden van hun collega's in het particuliere bedrijfsleven. De hooggezetten bestuursambtenaar uit de negentiende eeuw is immers al lang verdwenen. Voor zover men echter ambtsethiek zou willen vervangen door beroepsethiek kan hierbij worden aangetekend dat de ethische beleving van de beroepsbeoefening niets te maken heeft met het type arbeidsovereenkomst dat de beroepsbeoefenaar met zijn werkgever afsluit.

De bondigheid waarmee Roethof de discussie rond de positie van de ambtenaar met betrekking tot het stakingsrecht afdoet, is omgekeerd evenredig met de hoeveelheid literatuur over dit onderwerp, welke overigens niet zelden ontaardt in juridische haarkloverij. Veel essentiëler, met name voor de toekomst, is echter de vraag welke de positie van de ambtenarenorganisatie zal zijn en op welke wijze de organisaties zullen regageren op de uitbreiding van hun actiemiddelen.

De positie van de ambtenarenorganisatie

In de eerste plaats moet worden gesteld dat de positie van de ambtenarenbonden op dit moment wordt gekenmerkt door de wijze waarop zij bij de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden zijn betrokken. De minister pleegt overleg met de erkende vijf centrales van overheidspersoneel, probeert uiteraard overeenstemming met de centrales te bereiken, maar stelt in feite de arbeidsvoorwaarden eenzijdig vast. De belangrijkste protestmogelijkheid van de centrales is dan ook om zich uit het overleg terug te trekken. Op zich behoeft dit middel niet onderschat te worden, omdat de overheid in het algemeen er op uit is een goede verstandhouding met de centrales te handhaven. Het stakingsrecht verschafft de centrales in eerste instantie een psychologisch steuntje in de rug.

In tweede instantie of liever in laatste instantie is de staking pas een middel om bepaalde arbeidsvoorwaarden af te

dwingen. (Maar dat geldt niet alleen voor de ambtenarenorganisaties). De positie van de centrales zal zich echter toch essentieel wijzigen. Overleg zal plaats kunnen maken voor onderhandeling. Daarbij zullen de ambtenarenbonden veel meer dan ooit het geval was weer een partij op de (loon)markt worden. In laatste instantie is immers de staking bij uitstek een middel om arbeidsvoorwaarden afdwingbaar te maken.

De centrales voor overheidspersoneel zijn echter nog lang niet zo ver. In de eerste plaats zal de regering een regeling van de werkstaking vooraf moeten laten gaan door een limitatieve opsomming van diensten, beroepsbeoefenaren enz., die buiten het stakingsrecht zullen blijven vallen. (Het valt gemakkelijk in te zien dat het hier niet alleen om ambtenaren behoeft te gaan).

In de tweede plaats zal voor die werknemers die van het stakingsrecht worden uitgesloten, maar waarvoor collectieve actie desalniettemin noodzakelijk kan zijn, een ander middel moeten worden gezocht om hun belangen te verdedigen. Te denken valt daarbij aan een arbitragestelsel, waarbij het voor de hand ligt een dergelijk college ook algemener in te schakelen bij de oplossing van conflicten tussen de overheid en de centrales voor overheidspersoneel. Daarmee zou een unieke mogelijkheid tot conflictregulatie ontstaan. Een probleem blijft echter de status van een dergelijk arbitrage-instituut, met name omdat de bevoegdheden van het parlement niet mogen worden aangetast.

Tenslotte nog een tweetal opmerkingen. De staking moet worden gezien als een uiterst middel en derhalve met de nodige waarborgen worden omkleed. Desalniettemin ben ik van mening dat de staking kan worden gezien als een zeer actueel middel van sociale actie en niet als een verouderd verschijnsel.

Werknemers hebben recht op werk. Zolang dit recht een maatschappelijk aanvaarde waarde blijft, heeft de werkgever de verplichting dit recht te effectueren. De Enka-affaire heeft geleerd dat werkgevers met deze verplichting niet altijd even zorgvuldig omgaan. Dalende rentabiliteit wordt vaak te snel afgewenteld op de loonkostenfactor. De zorgvuldigheid die men als eis stelt aan de vakbonden die tot staking oproepen, kan men ook als eis stellen aan de werkgever die een bedrijf sluit, of aan de overheid wanneer een dienst wordt overgeplaatst naar een andere regio (politiek stuntwerk!).

Daar komt bij dat de hantering van het

1) Dr. H. J. Roethof, *Waarom zouden ambtenaren niet mogen staken?*, *Centrale*, januari 1974.

2) Prof. Mr. N. E. H. van Esveld, *De regeling van de werkstaking* (Deze Maand), *Sociaal Maandblad Arbeid*, juni 1973.

conflict in onderhandelingsituaties steeds algemener wordt. Enerzijds bestaat bij de vakbonden de neiging om de werknemers zelf te laten beoordelen in welke mate bepaalde acties rechtvaardig zijn of niet. Dat betekent een verdieping, wellicht een democratisering van het conflict. Anderzijds zijn conflicten niet uitsluitend op materiële doelen gericht, maar worden steeds vaker gehanteerd om afbreuk te doen aan de machtspositie van bepaalde groepen in de maatschappij. Democratisering van het conflict betekent ook dat steeds meer, relatief kleine groepen, hun belangen en ideeën door middel van collectieve actie beter en directer kunnen verwezenlijken. De relatie tussen staat en maatschappij is daarbij in die zin veranderd dat de overheid de invloed van deze actiegroepen niet kan en ook niet wil negeren. Wanneer de hantering van het conflict dus kennelijk succesvol blijkt te zijn dan kunnen andere belangengroepen daarbij niet achterblijven. De actie van de ambtenarenbonden rond de kwestie van de verhoging van het bijdrageverhaal, de acties in de landbouw en de opstelling van werkgevers in het midden- en kleinbedrijf in de onderhandelingen rond het centraal akkoord, laten zien dat de tot nu toe vrij voorzichtig opererende organisaties niet meer terugdeinzen om letterlijk en figuurlijk dwars te gaan liggen. Wanneer bovendien analoog aan de stakingswetgeving ook het recht tot uitsluiting aan de kant van de werkgever zou worden geregeld dan betekent dit verscherping van de conflicten en toeneming van de sociale onrust.

De tweede afsluitende opmerking vloeit uit het bovenstaande voort en heeft betrekking op de positie van de ambtenarenbonden. Wanneer deze bonden in navolging van het algemene beleid van de vakbeweging zullen gaan streven naar een meer rechtvaardige verdeling van inkomens, kennis en macht, dan kan dit een tweetal effecten hebben. In de eerste plaats kunnen met name de categorale organisaties zich op hun eigen deelbelangen terugtrekken en onder hen denk ik met name aan het hoger personeel. In de tweede plaats zal, wanneer het stakingswapen gebruikt dreigt te worden, een tweespalt tussen de algemene bonden enerzijds en de confessionele bonden anderzijds niet te vermijden zijn. In een dergelijke, polariserende situatie zal de overheid in een sterke onderhandelingspositie verkeren, zodat met name voor de ambtenarenorganisaties geldt dat het stakingswapen pas effectief is als het niet hoeft te worden gebruikt. Dat neemt niet weg dat het verkregen stakingsrecht de ambtenarenbonden, meer dan tot nu toe het geval is geweest, aan het denken zet over alternatieve actiemogelijkheden. En die zijn er legio.

L. Faase

Boeken nieuws

How to approach the China market. New York, J. Wiley, 1972, 227 blz.

Deze Engelse vertaling van een oorspronkelijk in het Japans verschenen publikatie is uitgegeven onder auspiciën van de Japan external trade organization (Jetro). Het feit, dat Japan China's grootste handelspartner is, terwijl bovendien de Chinees-Japanse handel nog voortdurend in omvang toeneemt, deed in Japan de behoefte aan een goede wegwijzer voor de Chinese markt ontstaan, waaraan dit boek voldoet.

Ook de Europese industrieel en exporteur vindt echter in dit boek veel nuttige informatie, vooral in het eerste hoofdstuk over de organisatie van de Chinese buitenlandse handel. Vervolgens wordt een analyse gegeven van de structuur van de Chinese handel. Daarna volgt een hoofdstuk, waarin de samenhang tussen economische ontwikkeling en buitenlandse handel wordt onderzocht. Hierna schenkt men aandacht aan de vooruitzichten voor de Chinees-Japanse handel. Het volgende hoofdstuk bevat een overzicht van de Japans-Chinese handelsorganisaties.

In het achtste hoofdstuk „Business practices of Japan-China trade” vindt men een aantal praktische wenken voor de China-reiziger alsmede bijzonderheden over jaarbeurzen en tentoonstellingen, handelscontracten en de daarmee samenhangende voorschriften inzake kwaliteit, transport, verpakking enz.

Het slothoofdstuk „Reference materials” bevat een goed statistisch overzicht van de Chinese import van ijzer en staal, machines en fabrieksuitrusting en chemische produkten uit de westerse landen en Japan in de jaren 1967, 1968 en 1969. Een uitstekende gids voor een ieder, die zich wil oriënteren inzake een afzetmarkt, die specifieke eisen stelt aan de Japanse én de westerse exporteur.

Doing business with the people's republic of China. Genève, Business International, 1973, 122 blz.

Ook dit boek is een nuttige handwijzer voor de „newcomer” op de Chinese markt. Het geeft evenzeer goede informatie over de mogelijkheden en de moeilijkheden die deze markt biedt. Men vindt hierin bovendien nog een aantal bijzonderheden, die de hierbo-

ven besproken uitgave van Japanse origine blijkbaar als bekend veronderstelde, zoals gegevens over het bestuursapparaat, de natuurlijke rijkdommen en de economische politiek. Verder treft men hierin ook gegevens over de organisatie van de handel aan, alsmede een aantal praktische wenken, die de aandacht verdienen in het hoofdstuk „Exhibiting your products in the PRC” en „Selling in Canton”.

Op enkele punten vormt deze publikatie een goede aanvulling op de bovenvermelde, terwijl zij bovendien in de eerste plaats is geschreven voor de Europese en Amerikaanse exporteur. Bijzonder nuttig zijn de ervaringen van westerse firma's, die weergegeven zijn in het hoofdstuk „Twenty-two firms tell how they sold to China”. De auteurs waarschuwen in hun voorwoord: „Doing business with the PRC has never been easy. Late-comers may find it hard to displace competitors who established themselves as suppliers in the past two decades”. Hoewel in een appendix een lijst van namen van officiële persoonlijkheden wordt gegeven, kan men zich beter tot het desbetreffende ministerie wenden zonder vermelding van namen.

Whitson W.W. (ed.): Doing business with China: American trade opportunities in the 1970s. New York, Praeger, 1974, 593 blz.

Het veranderde politieke klimaat na China's toetreding tot de VN in 1971 en Nixons reis naar Peking in 1972 heeft uiteraard bij vele Amerikanen de hoop gewekt, dat zich ook voor de handelsbetrekkingen nieuwe perspectieven zouden voordoen. De 35 auteurs van dit boek hebben zich afgevraagd of deze hoop inderdaad gerechtvaardigd is. Uiteraard zijn de „American trade opportunities in the 1970s”, wat China betreft, afhankelijk van de toch nog betrekkelijk onzekere politieke ontwikkelingen binnen het „Rijk van het Midden”.

De samensteller van dit vrij omvangrijke werk vraagt zich in zijn voorwoord allereerst af welke omvang de Chinese markt heeft. Hij merkt op:

„Projections have ranged from \$ 50 million to nearly \$ 1 billion by 1980. Given

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11,
toestel 31 15.

(I.M.)

current political trends and total Sino-American trade trends, I would favor an optimistic estimate- at least \$ 1 billion by 1980. The more important question obviously concerns the specific industry and product lines likely to enjoy the greatest benefits of that trade. It is to a clarification of that question that this book is dedicated".

In het eerste gedeelte van deze publicatie komen enkele politieke aspecten van de economische betrekkingen tussen China en de Verenigde Staten aan de orde (onder meer het Taiwan-probleem). Vervolgens wordt nagegaan in hoeverre de VS concurrentie kunnen ondervinden van China's belangrijkste handelspartners, waarbij ook aandacht wordt geschonken aan de handel tussen West-Europa en China.

Hierna volgt een overzicht van de verschillende industrieën, die wellicht hun afzet in China kunnen vergroten, met name de vliegtuig- en auto-industrie, de scheepsbouw en de industrieën van chemicaliën, kunstmeststoffen, voedingsmiddelen, landbouwmachines, werktuigmachines, elektronische producten, papier en textiel.

Het hoofdstuk „Trade procedures" geeft de nodige informatie over de organisatie van de buitenlandse handel en over de jaarbeurs van Kanton. Bovendien komt hier de problematiek van de onderhandelingen met de Chinezen ter sprake. Ook de Europese exporteur doet er goed aan zich bij onderhandelingen rekenschap te geven van de culturele en psychologische verschillen tussen de Westerling en de Chinees, waarover indertijd ook de sinoloog W.Z. Mulder in zijn boek over Chinezen en Japanners (*Die vreemde oosterling: een verkenning van de oosterse mens en zijn denkwijze*, Amsterdam, 1967) behartigenswaardige opmerkingen maakte. H.P. Hoose concludeert in zijn bijdrage *How to negotiate with the Chinese of the PRC*:

„It is essential that the American business negotiator grasps certain basic cultural, traditional and psychological differences that deeply affect all relationships between the Chinese and Americans ... The American negotiating with a Chinese must actually be sincere and factual because the Chinese are especially gifted in sensing inner attitudes around them".

Het is dit aspect, dat in velerlei beschouwingen over het aanknopen van handelsbetrekkingen m.i. te weinig aandacht krijgt. Vermelding verdient nog het feit, dat dezelfde uitgever, nl. Praeger, reeds eerder een drietal publicaties het licht deed zien, die nauw met het in dit boek behandelde onderwerp samenhangen, nl. *Sino-American détente and its implications: policy analysis* door G.T. Hsiao. *The China trade and US tariffs* door H.A. Cahill en *Trade with China: assessments by leading businessmen and scholars* onder redactie van P. Boorman en J. Mugar.

P. Krug

Commissie Vennootschapsrecht: Rapport over de rechtsvorm van de grote onderneming. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1974, 12 blz., f. 1,20.

Resultaten van een onderzoek, dat gehouden is n.a.v. de vraag of een — waterdichte — wettelijke regeling krachtens welke ondernemingen van een bepaalde omvang slechts in de vorm van een naamloze vennootschap, coöperatieve vereniging of onderlinge waarborgmaatschappij mogen worden gedreven, wenselijk of mogelijk is en, zo ja, welke vorm eraan moet worden gegeven. Aanleiding van deze vraag was de omzetting van de NV Algemene Confectiehandel C & A Brenninkmeyer in de commanditaire vennootschap C & A Nederland.

Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de minister van Financiën.

G. P. A. Braam: Invloed van bedrijven op de overheid. BV Boom Pers, Meppel, 1973, 341 blz., f. 24,50.

Dit boek bevat de eerste empirische studie over de wijze waarop maatschappelijke macht (invloed) kan worden gemeten. Het feitelijk onderzoek naar macht is gedaan t.a.v. de invloed van bedrijven op de overheid, en meer in het bijzonder van 130 Nederlandse bedrijven m.b.t. hun invloed op wenselijke waterstaatkundige investeringen. Het primaire doel van het onderzoek was het beproeven van een sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethodiek;

de schrijver acht zijn poging voldoende geslaagd om de methodiek op andere terreinen van het maatschappelijke leven toe te passen.

De invloed van de bedrijven is gemeten aan het aantal in een periode bereikte effecten; deze zijn afhankelijk van de mate waarin de bedrijven, die zich van hun problemen en beïnvloedingsmogelijkheden bewust zijn, de overheid tot oplossing van de problemen proberen te bewegen en van de mate waarin de overheid die problemen door beïnvloeding oplost. Enkele resultaten van het onderzoek zijn:

- hier blijkt dat grote bedrijven meer invloed hebben op de overheid dan kleine (wellicht omdat de wensen der groten erg kostbaar zijn);
- als bedrijven coalities vormen om invloed uit te oefenen op de overheid, is die invloed groter naarmate de coalitie groter is;
- de mate waarin de overheid invloedspogingen inwilligt, hangt af van de bedrijfsgroei, niet van deskundigheid binnen het bedrijf of de relaties met overheidsinstanties, en weer wél van relaties binnen belangengroeperingen.

Het boek bevat vele literatuurverwijzingen en een voortdurende verantwoording van gekozen werkwijzen.

ESB

Mededeling

Fiscale harmonisatie

In het voorjaar van 1975 organiseert het Europa Instituut en het Fiscaal Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden een postdoctorale cursus over „Fiscale harmonisatie in de Europese Gemeenschappen".

Het programma luidt:

- 25 januari: Inleiding, door A. Schoemaker;
- 8 februari: Vennootschapsbelasting, door Prof. Mr. J. Verburg;
- 22 februari: Grensoverschrijdende fusies en kapitaalverkeer, door Prof. Mr. M. V. M. van Leeuwe;
- 8 maart: Omzetbelasting en accijnzen, door Mr. J. Reugebrink;
- 22 maart: Douanerechten en heffingen van gelijke werking, door Mr. J. S. Buiting;
- 12 april: Belastingfraude en -vlucht (onder voorbehoud).

Tijdstip: van 10.00-12.30 uur. Plaats: Juridisch Studiecentrum, Hugo de Grootstraat 27, Leiden. Kosten: f. 60; overmaken op giro 9013 van Algemene Bank Nederland te Leiden, rek.nr. 56 66 32993, t.n.v. Stichting Europees Instituut. Inlichtingen en aanmelding (vóór 15 februari 1975): Europa Instituut, Hugo de Grootstraat 27, Leiden, tel.: (071) 4 96 41, tst. 338.

Accountantsdienst

Rotterdam vraagt voor deze dienst ten behoeve van de controle op de gemeentelijke bedrijven en diensten een

adjunkt-accountant

Vereisten:

- studie voor register-accountant tot administratieve organisatie (N.I.v.R.A.)
- enige jaren controle-ervaring.

Leeftijd: bij voorkeur niet ouder dan 35 jaar.

Het salaris tot maximaal f 3.195,- per maand (exklusief toeslag f 45,-) is afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring.

Een psychologisch onderzoek maakt deel uit van de selectieprocedure.

Sollicitaties binnen 14 dagen onder no. 532/0936 **ongefrankeerd** te zenden aan: hoofd Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Westblaak 220, Rotterdam.

Gemeente Rotterdam

Gemeente Hengelo (O)

Bij het Sociografisch Bureau ter secretarie bestaat per 1 februari 1975 een vacature voor de functie van

middelbaar onderzoeker

De gemeente Hengelo (O), ruim 72.000 inwoners, is nauw betrokken bij regionale samenwerkingsregelingen als Stedenband Twente en Twenteraad.

Deze activiteiten vereisen onderzoeken op het gebied van o.a. werkgelegenheid, huisvesting, onderwijs, ruimtelijke ordening, verkeer, welzijnszorg etc., waarbij veelal samenwerking plaatsvindt met de bureaus in Enschede en Almelo. De functie omvat het verzamelen en bewerken van onderzoekgegevens en het medewerken aan sociaal-economisch onderzoek. Als eis geldt een middelbare opleiding, kennis van statistische bewerkingen en enquête-technieken, ervaring in soortgelijke functie en bij voorkeur bezit van het diploma planologisch onderzoeker.

Benoeming zal geschieden afhankelijk van opleiding, leeftijd en ervaring in een der navolgende rangen; Salarisgrenzen (bruto) per maand:

commies	f. 1.779,— tot f. 2.143,—
commies 1e klasse	f. 2.050,— tot f. 2.484,—
hoofdcommies	f. 2.343,— tot f. 2.847,—

Deze bedragen zijn exclusief de toelage ingevolge de machtigingswet.

Vakantietoelage 7½%.

De gemeente heeft een verplaatsingskostenregeling, een studiekostenverordening en is aangesloten bij het I.Z.A.-Overijssel.

Aan gehuwden wordt medewerking verleend bij het verkrijgen van een woning.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij de chef van het Sociografisch Bureau, de heer drs. F. B. Lemaire, tel. (05400) 5 98 76, tst. 294.

Belangstellenden, schriftelijk of telefonisch, voor deze functie kunnen binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad een sollicitatieformulier aanvragen bij de afdeling Personeelszaken ter secretarie, tel. (05400) 5 98 76, tst. 207.